

T.C.
GAZİANTEP ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

FATMA, YOLCU YÜKSEK LİSANS TEZİ GAZİANTEP ÜNİVERSİTESİ TARİH ABD 2018

İBN-İ FADLAN SEYAHATNAMESİNDE YER ALAN TÜRKLER VE DİĞER TOPLULUKLAR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

FATMA, YOLCU

GAZİANTEP
AĞUSTOS 2018

T.C.
GAZIANTEP ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

İBN-İ FADLAN SEYAHATNAMESİNDE YER ALAN TÜRKLER VE DİĞER TOPLULUKLAR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

FATMA, YOLCU

Tez Danışmanı: Dr. Öğrt. Üyesi, Süleyman, ÜNÜVAR

GAZIANTEP
AĞUSTOS 2018

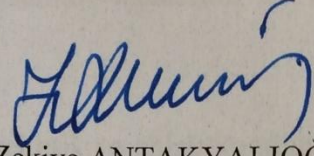
T.C.
GAZİANTEP ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

İbn-i Fadlan Seyahatnamesinde Yer Alan Türkler ve Diğer Topluluklar

FATMA YOLCU

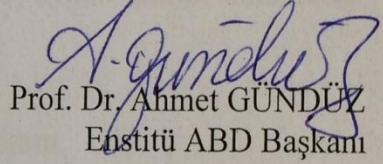
Tez Savunma Tarihi: 28.08.2018

Sosyal Bilimler Enstitüsü Onayı

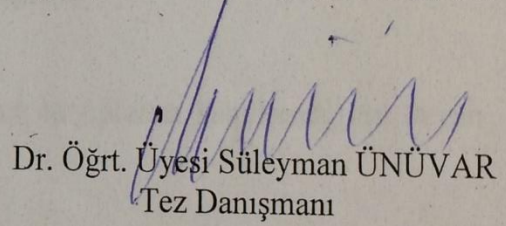
Doç. Dr. Zekiye ANTAKYALIOĞLU
SBE Müdürü

Bu tezin Yüksek Lisans tezi olarak gerekli şartları sağladığımı onaylarım.

Prof. Dr. Ahmet GÜNDÜZ
Enstitü ABD Başkanı

Bu tez tarafımca (tarafımızca) okunmuş, kapsamı ve niteliği açısından bir Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Dr. Öğrt. Üyesi Süleyman ÜNÜVAR
Tez Danışmanı

Bu tez tarafımızca okunmuş, kapsam ve niteliği açısından bir Yüksek Lisans tezi olarak oybirliği/ oyçokluğu ile kabul edilmiştir.

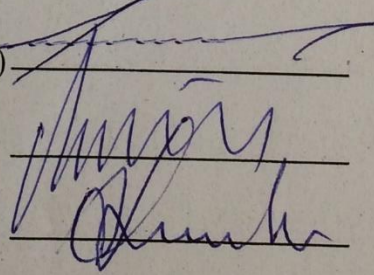
Jüri Üyeleri:

İmzası

Dr. Öğrt. Üyesi Y. Emre TANSÜ (Jüri Başkanı)

Dr. Öğrt. Üyesi Süleyman ÜNÜVAR

Dr. Öğrt. Üyesi Ali GÜRSEL

ETİK BEYAN

Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu,

bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Fatma YOLCU

28 Ağustos 2018

ÖZ

İbn-i Fadlan Seyahatnamesinde Yer Alan Türkler ve Diğer Topluluklar

YOLCU, Fatma

Yüksek Lisans Tezi, Genel Türk Tarihi ABD

Tez Danışmanı: Dr. Öğrt. Üyesi Süleyman ÜNÜVAR

Ağustos 2018, 90 sayfa

Türk tarihi ve medeniyeti araştırmalara konu olmuş ve Türk tarihi ile ilgili yüzlerce çalışma yapılmıştır. Çalışmamızda seyahat, seyahatname, seyyah gibi kavramlara ve seyahat türlerine değinilmiştir. Eski Türk Dinine ve Türk toplumunda kadının yerine dair bilgiler verilmeye çalışılmış, İbn Fadlan'ın hayatı kısaca ele alınmıştır. İslamiyet'i henüz kabul etmiş olan İtil Bulgarları, bağlı oldukları Hazar Hakanlığının egemenliğinden kurtulmak ve İslamiyet'i daha iyi öğrenebilmek amacıyla Abbasi Halifesinden; Hazarlara karşı yapılmak istenilen kale için para ve dini bilgileri öğretebilecek din adamları göndermesini istemiştir. Halife bu isteğe olumlu yanıt vermiş, neticede içlerinde İbn Fadlan'ın da bulunduğu bir elçilik heyeti Bağdat'tan hareketle İtil Bulgarları diyarına gitmiştir. Fadlan bu seyahati sırasında gözlemlediklerini not almış ve ünlü eserini vücuda getirmiştir. İbn Fadlan'ın El Rihle adlı eseri incelenerek, eserde yer alan Türk topluluklarına ve devletlerine, yine eserde yer alan Ruslara ait bilgilere değinilmiş ve bu bilgilerin diğer kaynaklarla mukayesesi yapılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Seyahat, Seyahatname, Seyyah, İbn Fadlan, Eski Türk Dini

ABSTRACT

İbn-i Fadlan Seyahatnamesinde Yer Alan Türkler ve Diğer Topluluklar

YOLCU, Fatma

M. A. Thesis, Genel Türk Tarihi ABD

Supervisor: Dr. Öğrt. Üyesi Süleyman ÜNÜVAR

August 2018, 90 pages

Turkish history and civilization have been the subject of research and hundreds of studies have been done on Turkish history. In our work, the concepts such as travel, travel book, traveler and travel types are mentioned. Old Turkish Religion and woman's place in Turkish society were tried to give information about, and the life of Ibn Fadlan was briefly discussed. The Bulgarians of Ithili, who have just accepted Islam, asked Abbasi Caliph in order to get rid of the sovereignty of the Khazar Khanate they belong to and to learn Islam better; to send clergymen who could teach religious information and money for the fortress which is wanted to built against the Khazars. The caliph responded positively to this demand, and an embassy delegation, including Ibn Fadlan, moved to land of Bulgarians of Ithili from Baghdad. Fadlan took note of what he observed during this trip and brought his famous work to the body. Ibn Fadlan's book, El Rih-le, was examined and the information of the Russians belonging to the Turkish communities and states in the work was mentioned and this information was compared with other sources.

Key Words: Travel, Travel book, Traveler, İbn Fadlan, Old Turkish Religion.

ÖNSÖZ

Bu çalışmamızda Türk tarihi için önemli bir yere sahip olan İbn Fadlan'ın El Rih-le adlı eseri üzerinde çalışmalar yaptık. İbn Fadlan seyahatnamesinde yer alan Türk toplulukları ve Ruslarla ilgili olgu, olay ve bilgileri birçok yönden inceledik.

Bu çalışma ile yapmak istediğimiz Orta Doğu kültür çevresinden gelen Müslüman bir Arap seyyahın gözünden Ortaçağdaki Türk kültürünü, inanışlarını, siyasi ve toplumsal yapısını, Türk ahlak anlayışını ve ekonomik durumunu incelemek, İslamiyet öncesi Türk tarihi ve ilk Türk İslam devleti olan İtil Bulgarları ile ilgili bilgileri irdelemektir.

İbn Fadlan'ın eseri üzerine çalışma yaparken Türk toplumunun değişimini ve gelişimini inceleme olanağı bulmamızın yanı sıra yüzlerce yıl geçmesine rağmen henüz Türk kültürü içerisinde varlığını devam ettiren öğelerin varlığına da tanıklık ettik.

Tarih yeni bilgi ve belgeler ışığında sürekli bir şekilde değişme gücüne sahip bir ilim dalıdır. Türk İslam tarihi güncellenmiş ve eski bilgiler yerini yenilerine bırakmıştır. Önceleri ilk Türk İslam Devleti olarak kabul edilen Karahanlılar Devleti'nin yerine günümüzde ilk Türk İslam devleti olarak İtil Bulgar Devleti kabul edilmiştir.

Türklerin İslamiyet ile tanışıp Müslüman olmaları Türk tarihinin seyrini değiştirmiştir. Askeri ve siyasi teşkilatlanma konusunda mahir olan, ülkeler fetheden fatih millet Türkler, Türk ahlak ve töresine İslamiyet'in insana kattığı üstün nitelikleri de ekleyerek; sağlam temellere dayanan büyük bir Türk İslam medeniyeti vücuda getirmişlerdir. Türklük İslamiyet ile daha da yücelmiş, İslam medeniyeti Türklerle daha geniş havzalara yayılmıştır.

Milli hafızayı canlı tutmak ve tarih şuuruna sahip olmak milletler için hayati bir öneme sahiptir. Bu çalışmamızın dayanak noktası Milli hafızayı canlı tutmak,

Türk tefekkürünün oluşum aşamalarını incelemek ve tarih şuurunun oluşması adına bir nebze de olsa katkı sağlamaktır.

Fatma YOLCU
Ağustos 2018

İÇİNDEKİLER

ÖZ	i
ABSTRACT	ii
ÖNSÖZ	iii
KISALTMALAR	vi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1. SEYAHATNÂMELER	3
1.1 SEYAHAT	4
1.2. SEYAHATNAME TÜRLERİ	4
2. İBN FADLAN	6

İKİNCİ BÖLÜM

2.1. TÜRK DİNİ	8
2.1.1. ATALAR KÜLTÜ	13
2.1.2. TOTEMCİLİK	14
2.1.3. ŞAMANİZM	15
2.1.4. YER-SUB	16
2.1.5. TÜRKLERDE KURBAN GELENEĞİ	18
2.2. TÜRK KADINI	19

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3.1. İBN FADLAN SEYAHATNAMESİ	22
-------------------------------------	----

3.2.1. OĞUZLAR	22
3.2.2. İBN FADLAN SEYAHATNAMESİNE GÖRE OĞUZLAR	28
3.3.1. PEÇENEKLER	33
3.3.2. İBN FADLAN SEYAHATNAMESİNE GÖRE PEÇENEKLER	38
3.4.1. BAŞKURLAR	39
3.4.2. İBN FADLAN SEYAHATNAMESİNE GÖRE BAŞKURLAR	43
3.5.1.1. BULGARLAR	45
3.5.1.2. İTİL BULGAR DEVLETİ	47
3.5.2. İBN FADLAN SEYAHATNAMESİNE GÖRE BULGARLAR	50
3.6.1. RUSLAR	58
3.6.1.1. SLAVLARIN KÖKENİ	58
3.6.1.2. RUS ADI VE RUSLARIN KÖKENLERİ	58
3.6.1.3. RUS VE SLAVLARIN FARKLILIĞI ÜZERİNE	60
3.6.1.4. RUS TARİHİ	61
3.6.2. İBN FADLAN SEYAHATNAMESİNE GÖRE RUSLAR	66
3.7.1. HAZARLAR	70
3.7.2. İBN FADLAN SEYAHATNAMESİNE GÖRE HAZARLAR	85
SONUÇ	92
KAYNAKÇA	94

KISALTMALAR

Bkz. : Bakınız.

C : Cilt.

çev. : Çeviren.

DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.

ed. : Editör.

H. : Hicri.

Haz. : Hazırlayan.

M. : Miladi

s. : Sayfa.

TDK : Türk Dil Kurumu.

TTK : Türk Tarih Kurumu.

vb. : ve benzeri.

vd.: ve diğerleri.

Yay. : Yayınevi.

yy. : Yüzyıl.

GİRİŞ

İbn Fadlan Seyahatnamesi Türk tarihi açısından önemli bir yere sahiptir.

İslamiyeti yeni kabul etmiş olan İtil Bulgarlarının hükümdarı Almış Han, Abbasi Halifesinden kendilerine İslamiyet'i öğretmesi, dinin gerekleri hakkında bilgi vermesi için ve din alimleri gönderilmesini istemiştir. Bu istek doğrultusunda Abbasi Halifesi İbn-i Fadlan'ın da içinde bulunduğu bir heyet göndermiştir. Bu ziyaret esnasında İtil Bulgarları başta olmak üzere Oğuzlar, Peçenekler, Başkırtlar ve Hazarlar gibi Türk topluluklarını ve Rusları gözlemeleme fırsatı bulmuştur. İbn-i Fadlan, İlk Türk İslam devleti olması hasebiyle Türk tarihi için önem arz eden İtil Bulgarlarını henüz İslamlaşma sürecinde yakından gözlemlemiş ve gözlemlerini El Rih-le kaleme alarak günümüze kadar ulaşmasını sağlamıştır. Bağdat'tan yola çıkan heyet Rey, Nişabur, Merv, Buhara, Harezm yolunu kullanarak Volga dolaylarına gelmiştir. Volga dolaylarında bulunan Almış Han'ı ziyaret etmiştir. İbn-i Fadlan, eserinde, yolculuğu ve İtil Bulgar hükümdarı Almış Han'ı ziyareti esnasında bilgiler vermesine karşılık dönüş yoluyla ilgili herhangi bir bilgi vermemiştir.

İbn-i Fadlan seyahatnamesinde karşılaştığı Türk topluluklarının ve Rusların gelenek ve göreneklerine, dini inanışlarını, yeme içme alışkanlıklarına, ölü gömme merasimlerine, giyim kuşamlarına, yaşam biçimlerine, ahlaki yapılarına, suçlar karşısında verilen cezalara kadar birçok konu hakkında önemli bilgiler vermiştir.

Bu çalışmamızın birinci bölümünde seyahat, seyahatname, seyyah kavramları ile seyahatname türleri ve İbn Fadlan'ın hayatı hakkında bilgilere yer verdik. İbn Fadlan'ın El Rih-le adlı eserinde yer alan bilgileri anlayabilmek ve değerlendirebilmek için Türk tefekkürü hakkında ön bilgiye sahip olunması gerektiğini düşündüğümüz için ikinci bölümde Türk tefekkürünün oluşumunda önemli bir yere sahip olan eski Türk dinine ait bilgilere ve Türk toplumunda kadının konumuna yer verdik. Üçüncü bölümde ise İbn Fadlan'ın El Rih-le adlı eserinin metin incelemesini yaparak eserde yer alan bilgilere değindik.

İbn-i Fadlan'ın eseri Zeki Velidi Togan tarafından, 1923'te İran'da Meşhed Kütüphanesinde o zamana kadar bilinmeyen bir dergi içerisinde tesadüfen bulunmuştur. Togan 1935'te Viyana Üniversitesinde İbn-i Fadlan seyahatnamesi

üzerine doktora yapmıştır. Bu çalışmasını 1939'da Almanca olarak yayınlamıştır. Seyahatname ilk kez Lütü Doğan tarafından 1954'te Türkçeye çevrilmiştir. Lütü Doğan'dan sonra Ramazan Şeşen de seyahatnameyi Türkçeye çevirmiş ve İbn Fazlan Seyahatnamesi Tercümesi adıyla 1975'te yayınlamıştır.

İbn Fadlan'ın El Rih-le adlı eseri ile ilgili birçok kez çeviriler yapılmış olmasına karşın eser üzerinde yeterince çalışma yapılmamıştır. Türk tarihi açısından önemli bir eser olmasına rağmen bugüne değin bir bütün olarak ele alınıp incelenmemiş, seyahatnamedeki bilgiler kısım kısım kullanılmıştır. Çalışmamızda bu eksiği gidermeye çalıştık ve eserde geçen bilgileri olanaklarımız dahilinde irdelemeye çalıştık.

Tezimizde ana kaynak olarak İbn Fadlan'ın El Rih-le¹ adlı eserine başvurmuş olmakla birlikte Oğuzlar, İtil Bulgarı, Peçenekler, Başkurtlar, Hazar Hakanlığı ve Ruslarla ilgili birçok farklı kaynaktan da faydalanılmıştır.

¹ ŞEŞEN, Ramazan, İbn Fadlan Seyahatnamesi, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2015.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. SEYAHATNÂMELER

Seyahatnâmeler, genellikle sultanların, padişahların ya da devrin ileri gelen büyükleri tarafından çeşitli bölgelere gönderilen elçilerin; o bölgenin coğrafyasına dair önemli bilgileri rapor ettikleri eserlerdir. Bunun yanında seyyahların gidip gördükleri o bölgedeki; insanların adetleri, gelenek ve görenekleri, tarihi zenginlikleri, kültürel mirası gibi birçok coğrafi ve beşeri olaya şahitlik etmeleri ve raporlarını (seyahatnamelerini) kültürel tarih araştırmacılarına başvuru kaynağı haline getirmeleri açısından da seyahatnameler önem arz etmektedir.²

Dilimize Arapça “gezmek, gezi” manasındaki seyâhat ve Farsça “mektup, risale” manasındaki nâme sözcüklerinin birleşmesi ile “gezi mektubu, gezi eseri” anlamında seyâhatnâme şeklinde geçmiş olan bu sözcük, bir yazarın veya gezginin gezip gördüğü yerleri anlattığı esere ya da kitaba verilen isim anlamına gelmektedir. Dört Halife döneminde İslam dinin yaymak, fetih hareketlerini kolaylaştırmak, İslam coğrafyasını tanımak ve ilim öğrenmek gibi nedenlerle Müslüman seyyahlar tarafından seyahatler yapılmış ve bu seyahatler neticesinde de seyahatnameler yazılmıştır. Seyyahlar seyahatnamelerde seyahat edilen yerlerde gördüklerini, karşılaştıkları toplumların gelenek göreneklerini ve İbn Fadlan örneğinde de olduğu gibi karşılaştıkları halkların fiziksel özellikleri dahi kaleme almışlardır. Seyyahlar yazar olmalarının da etkisiyle eserlerinde hayali unsurlara da yer vermişlerdir. İbn Batuta gibi seyyahların seyahatnameleri içerisinde yer alan bilgilerden dolayı edebiyat, tarih, coğrafya, etnografya ve antropoloji gibi bilimlerden dolayı önem arz etmektedir.³

² Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler: Türklerin Yaşadığı ve Türklere Komşu Bölgeler, Der ve Çev. Yusuf Ziya Yörükân, İstanbul, Gelenek Yayınları, 2004, s.39

³ YAZICI, Hüseyin, “Seyahatname”, DİA, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, XXXVII, 2009, s. 9-11

1.1. SEYAHAT

Seyahat sözcüğü “suyun yeryüzünde sürekli akması” manasına gelen, Arapça bir sözcük olan seyh kökünden gelmektedir. Yürüme, gezip görme, gitme, dolaşma, yolculuk, gezi amaçlı planlı ve amaçlı yolculuk gibi anlamları da ihtiva etmektedir.⁴

Arapça kökenli olan seyyah sözcüğü ister gezip görmek amacıyla isterse bilimsel çalışmalar amacıyla uzak yerlere giden⁵, yolcu⁶ çok seyahat eden⁷, gezgin ve turist anlamlarına gelmektedir.⁸

1.2. SEYAHAT TÜRLERİ

1.2.1. İBADET MAKSADIYLA SEYAHAT

Bu tarz seyahatler genellikle hac yolculuğunu kapsayan seyahatlerdir. Cihad yolculukları da bu kapsama alınır. Bu tarz seyahatleri, kişi görüp duyduklarını İslami hayata katkı sağlaması amacıyla peygamberin ve büyük din âlimlerinin kabrini ziyaret ederek bu seyahatini gerçekleştirir. Ayrıca bu seyahat türünde seyyah; İslam dünyasında düzenli bir seyahat kültürünün oluşmasını, yolculuk yapan hacıların yedirilip içirilmesi ve barınması gibi hizmetlerin bir kültür halinde yaşamasına katkı sağlamaktadır.

1.2.2. TASAVVUFİ SEYAHAT

⁴ ÇAĞRICI, Mustafa “Seyahat”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, XXXVII, 2009, s. 7-9

⁵ SÂMÎ, Şemsettin, “Seyyah”, Kamûs-ı Türkî, İstanbul, Alfa, 1998, s. 753

⁶ DEVELLİOĞLU, Ferit, “Seyyah”, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat Eski ve Yeni Harflerle, Yay. Haz. Aydın Sami Güneşçâl, Ankara, Aydın Kitabevi Yay., 17. Baskı, 2000, s. 947

⁷ NİŞANYAN, Sevan, “Seyyah”, Sözlerin Soyağacı, Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü, İstanbul, Everest Yay., 5. Baskı, 2010, s. 552

⁸ “Seyyah” TDK, Güncel Türkçe Sözlük,

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5b466b9b8363b9.41168918 (11.07.2018)

Bu tarz seyahat türüne Kur'an-ı Kerim'in Kehf suresinin ve bu surede geçen Musa Peygamber kıssasının ilham alındığını söyleyebiliriz. Tasavvufi hayatın Allah'a ulaşmak için bir yürüyüş olduğunu düşünürsek ve yürüyüş esnasında Allah'a ulaşmak için, onun emir ve yasaklarına uymak için çıktığımız bir seyahat olduğunu dile getirmemiz mümkündür. Bu yürüyüş ve seyahat esnasında derviş farklı yollardan giderek Allah'a ulaşmayı murad eder. Bunun yanında sufi geleneğinde manevi seyahatin sonuç vermesi için bedeni veya maddi seyahatten de yararlanılmış, bu seyahat esnasında uyulması gereken kurallar ve amaçlar da yine bu seyahate dâhil edilmiştir.

1.2.3. COĞRAFYA, TARİH VE KÜLTÜR KONULARINDA BİLGİ TOPLAMAK İÇİN YAPILAN SEYAHAT

Bu tarz seyahatlerin genellikle ilim öğrenme ve öğretme maksadıyla yapılan seyahatler olduğu görülmektedir. Bu tarz bir seyahate çıkan seyyah gittiği ülkenin; coğrafi, tarihi, ekonomik, sosyali idari, dini ve ahlaki gibi birçok özelliği konular hakkında bilgi toplama ve bu bilgiyi yayma gayreti olduğunu görmekteyiz. Bu seyahatlerin sonucunda kaleme alınan eserlerin detaylı birer coğrafya-tarih eserleri olduğu da gözden kaçırılmamalıdır.⁹

2. İBN FADLAN

⁹ ÇAĞRICI, Mustafa "Seyahat", DİA, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, XXXVII, 2009, s.7-9

(Ahmet b. Fadlan b. Abbâs b. Râşid b. Hammâd)

(Ölümü H: 310/ M: 922'den sonra)

Hayatı hakkında yeterli bilgiye sahip olmadığımız İbn Fadlan; Abbasiler'in Mısır'ı Tolunoğulları'ndan geri alan meşhur kumandanı Katibülceyş Muhammed b. Süleyman'ın mevalisi (azatlı kölesi) olduğu belirtilmektedir.

Azatlı bir köle olmasından dolayı İbn Fadlan'nın Arap olamayacağı, Türkçe tercümanı olmadığı, hatta Rum veya İranlı olabileceği hakkındaki görüşlerin hiçbir gerçekliği yansıtmadığı görülmektedir. Buna örnek olarak da; Bulgar diyarında Türklerle konuşurken tercüman vasıtası ile konuştuğunu gösterebiliriz.¹⁰

İtil Bulgar Hükümdarı Almış Han'a gönderilen heyette yer alan İbn Fadlan, heyet başkanı olmadığı halde halifenin mektubu ile 4000 dinarlık yardımı ve diğer hediyeleri hükümdara bizzat takdim ederek gerekli açıklamalarda bulunmuştur. Bu da İbn Fadlan'ın ne derece bilgili ve yetenekli olduğunu göstermektedir.

Dini konuda yeterince bilgiye sahip olduğu hatta heyetteki fakih ve muallimleri denetleme yetkisinin de kendisine verildiği bilinmektedir. Zira eserlerinde de bu durumu açık bir şekilde gözlemlemekteyiz. İbn Fadlan eserinde; yüksek dini, edebi, kültürel bir üsluba sahip, ahlaklı, dürüst, dindar, iffet gayesi güden ve İslamiyet'i yayma arzusu ile dolup taşan bir insan olarak karşımıza çıkmaktadır.

Zeki Velidi Togan'ın Meşhed'de bir mecmua içinde bulduğu orijinal yazma nüshanın incelenmesi neticesinde İbn Fadlan'ın; çok dikkatli bir seyyah, büyük bir İslam âlimi, başarılı bir diplomat, kitabının da o dönemde henüz tanınmayan çeşitli Türk, Slav ve İskandinav halkları hakkında pek kıymetli bilgileri içinde barındıran bir eser olduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanında yazarın Bağdat'a dönüş kısmı bu nüshada yer almamaktadır.

İbn Fadlan'ın aslında Hazar ve Bulgar ülkelerine gitmediği, yazdıklarının çoğunun abartılı olduğu ve birer uydurmadan ibaret olduğu ileri sürülüp

¹⁰ TOGAN, Zeki Velidi, "İbn Fadlan", İslam Ansiklopedisi, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, V/1, 1987, s.732

düşünölmüşse de Tizengauzen ve Rozen tarafından yapılan araştırma ve incelemelerin neticesinde İbn Fadlan'ın seyahatnamesinin çok kıymetli ve eşsiz bilgiler içerdiği anlaşılmıştır.

İbn Fadlan'ın risalesi, özellikle Zeki Velidi Togan'ın Arapça verdiği metinler ve çalışmalar neticesinde tarih, kültür ve coğrafya araştırmasında önemli bir yere sahip olduğu görölmektedir. Bugüne kadar hakkında pek çok araştırma ve incelenme yapılan eserin sayesinde birçok konu aydınlanmıştır. Türk kültüründeki me âdetine dair verdiği bilgiler neticesinde Tuna ve Volga nehirleri arasındaki sahada bulunan X-XI. yüzyıllara ait mezarların Peçenek ve Oğuz Türklerine ait olduğu anlaşılmıştır.

İbn Fadlan'ın eserinin İngilizce, Fransızca ve Japonca gibi farklı dillere çevrildiğini de görmekteyiz.¹¹

İKİNCİ BÖLÜM

¹¹ MUHAMMEDOĞLU, Aliyev Salih, "İbn Fadlan", DİA, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, XIX, 1999, s.477-479

2.1. TÜRK DİNİ

Türkler hayvancılıkla ilgilendiği dönemlerde gökyüzüyle ilgilenmeye başlamış ve gök değer kazanmaya başlamış böylelikle Türkler arasında Gök Tanrı inancı hâkim olmuştur.¹² Tam bir iktidar sahibi olarak kabul Gök Tanrı; avcı, çoban ve hayvancılıkla ilgilenenlere has bir inanç sistemi olduğu sabit olduğundan bu inanç sisteminin kökenleri Asya bozkırlarının halkalarına bağlanmış, inanç sisteminin özellikleri itibariyle Türklere has bir inanç sistemi olarak kabul görmüştür.¹³ Türkler tek bir Tanrı'ya inanmakla beraber Tanrı'nın gökte oturduğunu düşünmekteydiler. Tanrı'nın gökte oturuyor olduğu düşüncesi neticesinde Tanrı sözcüğü hem Gök'ü hem de varlığı yaratan tek Tanrı'yı ifade etmek için kullanılmaktaydı.¹⁴ Göğü ve yeri yaratan tek Tanrı ve Gök sözcükleri birbirini tamamlamaktaydı.¹⁵ Tengri, Tangara, Tingir gibi farklı şekillerde adlandırılan Tanrı Türk-Tatarlar tarafından “Başkan”, “Han”, “Bey” ve “Ata” şeklinde de adlandırılmaktadır.¹⁶

Tengri ve Gök sözcükleri Türkler için anlamdaş sözcükler olduğundan dolayı Eski Türkler zamanından beri Türkler Tanrı'ya Gök Tengri demektedir. Bununla beraber; at, it, kurt(Börü), koç, geyik gibi hayvanlar için de Gök sıfatını kullanmaktaydılar lakin bu hayvanlar için kullanılan Gök sıfatı onların cinsini

¹² İZGİ, Özkan, Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları, Yayına Haz. Erkin Ekrem, Serhat Küçük, Ankara, TTK, 2014, s.74

¹³ KAFESOĞLU, İbrahim, Türk Milli Kültürü, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 40. Baskı, 2016, s. 308

¹⁴ TURAN, Osman, Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi: Türk Dünya Nizamının Milli, İslami ve İnsani Esasları, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 12. Baskı, 1999, I, s.49.

Tengri (Tanrı) sözcüğünün önceleri mavi gök anlamında kullanılırken daha sonraları hem göğü hem de yaratıcı gücü yani Tanrı'yı ifade etmek için kullanıldıklarını bu durumun ise “ulûhiyet anlayışının semâvileşmesindeki bir mertebe” olduğu ifade edilmiştir. Kök-Türkler çağına gelindiğinde ise her şeyi yaratan ve göklerde oturan tek Tanrı inancına ulaşıldığı belirtilmiştir. Bkz. KÖSEOĞLU, Nevzat, Türk Dünyası Tarihi ve Türk Medeniyet Üzerine Düşünceler, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 3. Baskı, 1997, s.35

¹⁵ ÖGEL, Bahaeddin, Türk Mitolojisi, Ankara, TTK, 1995, II, s.147

¹⁶ ELİADE, Mircea, Şamanizm İlkel Esrime Teknikleri, Çev. İsmet Birkan, Ankara, İmge Kitapevi Yay., 2. Baskı, 2006, s.27, 28

belirtmek için değil de onların Gök Tengri'ye ait olduğunu belirtmek için kullanılmaktaydı.¹⁷

Theophylaktos Simokattes Türklerin toprağı, suyu, havayı ve ateşini kutsal kabul ettiklerini,¹⁸ yalnızca Tanrı adını verdikleri göğü ve yeri yaradan tek bir Tanrı'ya boyun eğdiklerini ifade etmiş ve Türklerin Tanrı'ya sığır, koyun cinsi hayvanlar kurban ettiklerini, ayrıca geleceğe yönelik tahminlerde bulunan din adamlarının bulunduğunu ifade etmiştir.¹⁹

Eski Türk inancına göre her şeyi yaratan, can veren ve istediğinde verdiği canı geri alan tek olan Tanrı herhangi bir şekle sokulamazdı.²⁰ Tanrı'nın biçimini bilen kimse yoktur²¹ ve Tanrı'nın şekli “Tengriteg Tengri”, yani “Tanrıya benzer Tanrı” veya “Kendine benzer Tanrı” sözcükleri ile ifade etmişlerdir.²² Türkler her şeyin Tanrı'nın istemesiyle olduğuna, Tanrı istediği için devlet kurabildiklerine, Tanrı istediği için savaşları kazandıklarına inanmışlardır.²³

Çin kaynaklarına göre eski Türk dinine göre ibadet etmek için özel herhangi bir yere ihtiyaç duyulmamaktaydı. Baharın ilk ayında Gök Tengri'ye kutsal kabul edilen Atalar Mezarlığında kurbanlar sunmuşlar ve Tabgaçlar bu kurban merasiminden sonra kayın ağaçları dikerek kutlu kayın ormanları oluşturmuşlardır. Çin kaynaklarına göre Kök-Türkler keçeden, deriden tözler yapmış ve bunları iç yağıyla yağlayarak sırıklara asmış, yılın dört mevsiminde kurbanlar kesmişlerdir.²⁴

¹⁷ DAVLETŞİN, Gamirzan, Türk Tatar Kültür Tarihi, Çev. Albina Tuzlu, Ankara, TTK, 2013, s.30

¹⁸ Türklerin ateşe, havaya ve suya taptıklarını, toprağa ilahiler söylediği, yalnızca göğü ve yeri yaradan Tanrı'nın önünde boyun eğdikleri ifade edilmiştir. Daha geniş bilgi için bkz. GOLDEN, Peter B., Türk Halkları Tarihine Giriş, Çev. Osman Karatay, Çorum, Karam Yay., 2. Baskı, 2006, s. 175. Türklerin ilk zamanlarda hava, su, ateş gibi bir takım tabiat unsurlarını ilahlaştırmış oldukları lakin Kök-Türkler zamanında tek Tanrı inancının geliştiği öne sürülmüştür. Bkz. KÖSEOĞLU, Türk Dünyası Tarihi..., s.34,35.

¹⁹ GOLDEN, Türk Halkları Tarihine Giriş, s. 175; TURAN, Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi, I, s.48

²⁰ ÇANDARLIOĞLU, Gülçin, İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2003, s.98

²¹ ÖGEL, Türk Mitolojisi, s.149

²² ÖGEL, Bahaeddin, Türk Kültürünün Gelişme Çağları II, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1971, s.161

²³ KAFESOĞLU, Türk Milli Kültürü, İstanbul, s. 308, 309.

²⁴ GÖMEÇ, Saadetin, Türk Kültürünün Ana Hatları, Ankara, Akçağ Yay., 2006, s.102.

Çin kaynaklarına göre Hunların tapınakları olduğu ve hakanın karargâhında her yılın başlangıcında Hunların 24 boyunun başbuğlarının da katıldığı ayinler yapıldığı, yine her yılın beşinci ayında Lung-çeng şehrinde toplanarak Gök Tanrıya, atalarına, Yer-Sub ruhlarına kurbanlar sundukları ifade edilmektedir. Bkz. İNAN, Abdülkadir, Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar, Ankara, TTK, 5. Baskı, 2000, s.2

Gök Tanrı'ya inanan Türkler, Gök'e kurban vermek için ayin yapar; koyun kurban eder, kımız, süt, ayran ve et suyunu yere dökerlerdi.²⁵

“Çin kaynaklarında Eski Türklerin, beşinci ayın ikinci on gününde nehir yanında toplandıklarından ve Gök ruhuna kurban verdiklerinden bahsedilmektedir. Diğer bir deyişle, nehir, göğe giden bir yol gibi algılanırdı.”²⁶

Eski Türklere göre dünya; üst, orta ve yeraltı olmak üzere dikey üç tabakadan oluşmaktaydı. Her tabakanın ayrı bir Tanrısı olmakla beraber; orta ve yer altı tabakalarının Tanrıları üst tabakanın Tanrısına yani gözle görülemeyen, yüce ruh olan Tengri'ye tabi idi ve o Tanrıları Tengri'nin yarattığına inanılmaktaydı. Tengri'yi Gök'ten ayrı düşünülemezdi bu yüzden Gök'te olan(Güneş, Ay, Yıldızlar) ve Gök ile ilişkili olan her şey ibadet edilmeye layıktı. Bu sebeptendir ki Güneş'in doğduğu yöne ayrıca saygı gösterilirdi. Tapınılan Gök gözle görülen gök değil de Tengri adını taşıyan manevi bir Gök idi.²⁷ Türkler tarafından gök ve yer Tanrı olarak kabul edilmemiştir. Gök ve yer Tanrı'nın yarattığı birer varlık durumundaydılar. Tanrı bütün bunların dışında kutsal bir varlık olarak kabul edilmiştir.²⁸

Ziya Gökalp'a göre Türk dinine inananlara Tarih-i Cihangüşa'da Nomiyan denildiği için eski Türk dinine “Nom” ya da Saha Türkleri Tanrı, efendi, din adamı anlamında Toyon sözcüğünü kullandıkları için “Toyonizm” denilmektedir. Tarih-i Cihangüşa'da yer alan bu inanışın Budizm ya da Maniheizm olması muhtemeldir.²⁹

Yüksek dağ tepeleri göğe yakın olduğu için eski Türkler dağların Tanrı'nın makamı olduğuna inanmaktaydılar.³⁰

Öbür dünyaya inanan Hunlar asil ailelerden biri öldüğünde iki tabut içinde gömülmek üzere bir defin merasimi yapmaktaydılar. Bu törende ölen kişiye öbür dünyada hizmet etmesi için köleler de kurban edilmekteydi. Hunlar önceleri ataların

²⁵ GÜNGÖR, Harun, Türk Bodun Bilimi Araştırmaları, İstanbul, Kum Saati Yayınları, s.32

²⁶ DAVLETŞİN, Türk Tatar Kültür Tarihi, s.9

²⁷ DAVLETŞİN, Türk Tatar Kültür Tarihi, s.5, 6

²⁸ ÖGEL, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, s. 163

²⁹ GÖMEÇ, Türk Kültürünün Ana Hatları, s.101

³⁰ GÖMEÇ, Türk Kültürünün Ana Hatları, s.117

ruhuna, göğe ve toprağa yılda iki kez kurban kesme töreni düzenlerken sonraları bu sayı yılda üç-dört olmuştur.³¹

Türklerde ölü gömüleceği esnada ağlamak, saç yolmak³² ve yüzü bıçak yoluyla kesmek, elbiseyi ters giymek vb. yas gelenekleri vardı.³³ Yuğ törenlerinde ağlayan kişilere “sığıtçı” denilmekteydi.³⁴

Ölünün mezarına günlük hayatta kullandığı; silah, eyer, şahsi eşyalarının ölüyle mezara konulması, bunların yanı sıra atının da kurban edilerek ölüyle gömülmesinin sebebi ahiret inancıdır. Ölünün öbür dünyada da bu dünyadaki yaşama benzer bir yaşam süreceği, bu nedenle bu eşyalara ihtiyaç duyacağı düşüncesi ölüleri eşyalarla gömme şeklinde bir uygulamanın gelenekleşmesine sebebiyet vermiştir. Bu durum bize Türklerin ahiret inancının çok kuvvetli olduğunu göstermektedir.³⁵ Mezarlar ölüyü ve ölüyle birlikte gömülecek her şeyi alabilecek kadar büyük olmaktadır. Bu genişlik ceset yakılmış olsa da geçerliydi. Mezarın üzeri tümsek şeklinde olmaktadır.³⁶ Cenaze merasimi kişinin ölümünün hemen akabinde yapılmıyor, ölü mumyalanarak cenaze merasiminin olacağı zamana kadar bekletiliyordu.³⁷ Çin kaynaklarından edinilen bilgilere göre Türklerin bazen ölülerini yıkamak gibi adetleri de bulunmaktaydı. Türk düşüncesine göre kişi öldükten sonra ruhu kuşa ya da böceğe dönüşerek uçmaktaydı.³⁸ Ölü gömülmeden önce yıkanmakta ve yatağına yerleştirilmekteydi. Bunun sıra ölüyü eshük adı verilen kefene de sarmaktaydılar.³⁹

Eski Türk inancına göre iktidar Tanrı vergisiydi bu nedenle; siyasi iktidara sahip olan hükümdar dini iktidarın da sahibi oluyordu. Tanrı tarafından kut verilen

³¹ DAVLETŞİN, Türk Tatar Kültür Tarihi, s.3,4

³² Saç yolmak sözcüğüyle saç kesmeği kastettiklerini düşünmekteyiz. Yas tutulduğunun işareti olarak Kök-Türklerin ve diğer Türk topluluklarının saç kestiklerine dair bilgiler mevcuttur. Daha geniş bilgi için bkz. İNAN, Abdülkadir, Tarihte ve Bugün Şamanizm..., s. 197

³³ GÜREL, Ali, AKGÜL, Suat, ŞİMŞEK, Attila, Türklük Bilgisi, Ankara, Türkar, 2007, s.54

³⁴ ÖGEL, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, s. 155

³⁵ GÜREL, AKGÜL vd., Türklük Bilgisi, s.54

³⁶ ROUX, Jean Paul, Türklerin ve Moğolların Eski Dini, Çev. Aykut Kazancıgil, İstanbul, Kabalcı Yay., 2002, s. 288

³⁷ ÖGEL, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, s. 154,155

³⁸ BARTHOLD, V. V., Orta Asya Türk Tarihi -Dersleri-, Yayına Haz. Hüseyin Dağ, Ankara, Çağlar Yay., 2004, s. 20, 21

³⁹ ROUX, Türklerin ve Moğolların Eski Dini, s. 280

iktidar sahibine karşı gelmek günah kabul edilmiştir.⁴⁰ Kök-Türk Kağanlığı Gök Tanrı'nın isteğiyle gerçekleşmiş ve Kağanlar Tanrı tarafından gönderilmişti.⁴¹ Devleti yöneten kişi siyasi gücünün yanı sıra dini lider olarak da kabul görmekteydi. Dini törenleri yöneten kişi hükümdardı.⁴²

Çin kaynakları ve bazı mezarlarda bulunan küller Türklerde ölülerini yakma geleneğinin de olduğunu göstermektedir.⁴³ Nasıl ki ölü gömme merasimlerinde kişi silahlarıyla, eşyalarıyla gömülüyor, at kurban ediliyorsa, ölü yakma merasimlerinde de kişinin eşyalarıyla birlikte yakıldıktan sonra küllerinin gömüldüğünü ve akabinde kurbanlar kesilerek yasa katılanların yas alameti olarak yüzlerini yaraladıklarını kaynaklardan öğrenmekteyiz.⁴⁴ Türklere göre at ölen kişinin ruhunu yerden göğe götüren bir araç olarak kabul edilmekteydi ve bu nedenle cenaze töreninde at önem arz etmekteydi.⁴⁵

Ülgen yeryüzünden kötü ruhları kovmak için ateşli oklar(şimşek) kullanmaktadır.⁴⁶ Türkler ateşin kötü ruhları kovduğuna inanmakta ve bir büyü unsuru olarak kullanmaktadır.⁴⁷

Tengri erkek olarak kabul edildiğinde Gök'ün diğer Tanrısı Umay'da ise daha çok kadın özellikleri vardı⁴⁸

⁴⁰ DAVLETŞİN, Türk Tatar Kültür Tarihi, s. 194

⁴¹ ÇANDARLIOĞLU, İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü, s.98

⁴² CANDAN, Ergun, Türklerin Kültür Kökenleri, İstanbul, Sınır Ötesi Yayınları, 3. Baskı, 2002, s.25

⁴³ İNAN, Abdülkadir, Tarihte ve Bugün Şamanizm..., s. 180

⁴⁴ GÜNAL, Zerrin, İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, 2004, s.126

⁴⁵ DAVLETŞİN, Türk Tatar Kültür Tarihi, s.41

⁴⁶ GÖMEÇ, Türk Kültürünün Ana Hatları, s.119

⁴⁷ GUMİLEV, Lev Nikolayeviç, Eski Türkler, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yayınları, 4. Baskı, 2003, s.115

⁴⁸ DAVLETŞİN, Türk Tatar Kültür Tarihi, s.6

2.1.1. ATALAR KÜLTÜ

Yaşarken çevresindekileri koruyan kudretli kişilerin öldükten sonra da ailelerini ve toplumu koruyacağına inancı Atalar Kültü ’nün çıkış noktasıydı.⁴⁹ Atalar kültü “pederşahi aile”de baba hâkimiyetinin dini inanç noktasında kendini göstermesi şeklinde yorumlanabilir. Atalar kültürüne göre baba ve ataların öldükten sonra da ruhları vasıtasıyla aile bireylerini koruduklarına inanılmaktaydı. Atalara karşı duyulan minnet nedeniyle mezarlara yapılan saldırılar ve saygısızlıklar ağır şekillerde cezalandırılır ve dahi savaş nedeni olarak kabul edilirdi.⁵⁰ Türklerin kutsal mağaralar önünde atalarının ruhlarına kurbanlar sunması, atalar kültü kaynaklı bir uygulamaydı.⁵¹

Türkler ölen beylerin ruhlarını kutsal kabul etmişlerdir. Karlukların İslamiyet’i seçmeden önce tapınaklarının bulunduğu ve bu tapınaklarda eski hanların suretlerinin çizili olduğunu tarihi kayıtlardan öğrenmekteyiz. Bu durum bize Türklerde kahraman atalarının ruhlarına bir kutsallık atfettiğini göstermektedir.⁵²

Ata törenlerinin odağı ocak’tı; Atalara adanan yiyecekler ya ocakta olan ateşe atılırdı ya da ataların sembolü niteliğinde olan ve ocağın çevresine yerleştiren “put”un ağzına sürülürdü.⁵³

Atalar kültü İslamiyet’in benimsenmesiyle evliyaya dönüşmüş ve Türk inanç dünyasında varlığını korumaya devam etmiştir.⁵⁴

⁴⁹ CANDAN, Türklerin Kültür Kökenleri, s.30

⁵⁰ GÜNAL, İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü, s. 124

⁵¹ KAFESOĞLU, Türk Milli Kültürü, s. 304

⁵² GUMİLEV, Eski Türkler, s.111

⁵³ FİNDLEY, Cartel V., Dünya Tarihinde Türkler, Çev. Aysen Anadol, İstanbul, Kitap Yay., 2006, s.61

⁵⁴ ZELYUT, Rıza, Yabancı Kaynaklara Göre Türk Kimliği, Ankara, Fark Yay., 3. Baskı, 2008, s. 101

2.1.2. TOTEMCİLİK

Totemcilik klan dini olarak karşımıza çıkmaktadır. Totemcilikte totem, mana ve tabu olarak adlandırılan üç önemli unsur bulunmaktadır. Klanın türediği düşünülen kutsal varlığa “totem” denilmektedir. Her yere yayıldığına inanılan maddi ve manevi kişiliğin dışında olduğu düşünülen güç ise “mana” adını almaktadır. Tabu ise bir takım yasaklardan meydana gelmekteydi. Totem olarak kabul edilen nesnelere tören günleri dışında dokunmamak, bitki olması halinde tören zamanları dışında yememek gibi yasakların asıl amacı kutsal olan ile kutsal olmayanı ayırmaktı. Totemciliğe göre kan ve saç gibi insan vücudunun bazı kısımları kutsallık taşımaktaydı. Kan davaları da buradan çıkmaktaydı. Bütün klan bir aile olarak düşünülmüş, klan üyeleri birbirinin kardeşi sayılmıştı. Bu nedenle klandan biri öldürüldüğünde kardeşleri kanını yerde bırakmamalıydı. Klan üyelerinin birbirinin kardeşi kabul nedeniyle totem inancına sahip topluluklarda evlilikler dışarıdan evlenme (exogomie) şeklinde gerçekleştirilmekteydi.⁵⁵

Totem olarak kabul edilen şeye klanın sadece bir üyesi değil klanın bütün üyeleri tapmaktaydı. Totemin kendilerini koruması için dış görünüşlerini de klana benzetmeye çalışmaktaydılar.⁵⁶

Kimi yaratıkların ve nesnelere totem olarak kabul edilmeleri, bir grup Türk’ün Kurt’u ataları olarak tanınması, Kök-Türklerdeki Kurt’tan türeme efsanesi gibi nedenlerden dolayı Türkler arasında totem inancının varlığı iddia edilmektedir. Orta Asya Türklerinde keçe, hayvan derisi ve kayın ağacı gibi nesnelere Tanrıları sembolize eden “töz”ler⁵⁷ yapılmaktaydı. Tözlere Başkurtlar “ongun”, Yakutlar ise “tangara” demektedir. İbrahim Kafesoğlu’na göre; Türkler arasında tam bir totemciliğin olduğundan bahsetmek mümkün değildir. Totem inancında bazı yaratık ve nesnelere tapınma söz konusuysen Türklerin genelinde bu inanç hâkim değildi.

⁵⁵ TURAN, Şerafettin, Türk Kültür Tarihi: Türk Kültüründen Türkiye Kültürüne ve Evrenselliğe, Ankara, Bilgi Yay., 2000, s.111, 112 ; Totemciliğin ilk din, ilk inanç gibi kabul edildiği, klanın totem kabul edilen bir hayvan, bitki ya da doğa olayını doğa üstü kabul ederek ona kutsallık atfetmesi ve bu kutsal ile ilgili türettiği yasaklar ve törenleri içeren karmaşık bir konu şeklinde ifade edilmiştir. Bkz. ALİZADE, Rövşen, Türk Mitolojisinde Kültler (Totemizm Meseleleri), İstanbul, İstanbul Aydın Üniversitesi Yay., 2012, s. 15

⁵⁶ ALİZADE, Türk Mitolojisinde Kültler, s. 16

⁵⁷ Abdülkadir İnan tözlerin atalar ruhu anısına yapıldığını, sevdiği birini kaybeden birinin suretini yapıp sakladığını, bazen onu öpüp sevdiğini, yemeklerinin ilk lokmasını ona sunduklarını ifade etmiştir. Daha geniş bilgi için bkz. İNAN, Abdülkadir, Tarihte ve Bugün Şamanizm...,s. 42, 43.

Kurt saygı duyulan bir simge olarak kabul edilmiş Kurt'a tapılmamıştır. Totem inancının hâkim olduğu topluluklarda "ana hukuku" geçerli olup ataerkil aile yapısından söz etmek mümkün değildir. Türk aile yapısı ise ataerkindir.⁵⁸ Türklerde her boyun bir ongunun olması ona tapıldığı manasına gelmemekte yalnızca onu uğurlu saymakla açıklanabilir.⁵⁹ Buna rağmen Gardizi XI. yüzyılda kaleme aldığı eserinde bazı Kırgızların İnek, saksagan, kirpi gibi hayvanlara hatta güzel ağaçlara taptıklarını ifade etmiştir.⁶⁰

X. yüzyılın ikinci çeyreğinde Ebû Dulaf Oğuzlarda put olmadığını söylerken XIII. yüzyılda Uygurlar Tanrı'nın insan ya da başka bir şekilde tasvir edilemeyeceğini bir cismi olmadığını söylemekteydiler.⁶¹

2.1.3. ŞAMANİZM

Şamanizm Sibiry ve Orta Asya'ya özgü bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Şaman sözcüğü köken olarak Tunguzca olmakla beraber, Türkler şaman sözcüğü yerine kam sözcüğünü kullanmaktadır. İlkel dini inanışların bir ögesi olarak karşımıza çıkan şaman; sihirbaz, şifacı, ruhgüder, din adamı ve ozan olabilmektedir. Şaman esrime deneyimini en iyi gerçekleştiren kişi olduğundan dinsel yaşam açısından önemli bir yere sahip olsa da tek yetkili kişi değildir. Şamanın yanı sıra kurban sunucular ve her ailenin reisi dinsel yaşamda etken unsurlardır.⁶²

Çin kaynaklarına göre eski Orta Asya Şamanizm'i Gök Tanrı, Yer-Sub, Atalar kültü, Ocak kültü, Ay ve Güneş kültleri çerçevesinde oluşmaktaydı.⁶³

Şamanizm'e göre dünya katmanlardan oluşmaktaydı ve şaman ayin sırasında bir kattan diğer bir kata geçmekte ve bu geçişler esnasında da çok fazla güç harcamaktaydı. Dünya gökte yer alan on yedi kat ışık âleminden ve yeraltında bulunan yedi ya da dokuz kat olan karanlık âlemden oluşmaktaydı. İnsanları yaratan,

⁵⁸ TURAN, Türk Kültür Tarihi, s.124

⁵⁹ KÖSEOĞLU, Türk Dünyası Tarihi..., s. 35

⁶⁰ TURAN, Türk Kültür Tarihi, s.124

⁶¹ KAFESOĞLU, Türk Milli Kültürü, s.297

⁶² ELİADE, Şamanizm..., s.22, 23

⁶³ İNAN, ...Şamanizm..., s.2

koruyup kollayan iyi ruhlar, dâhiler, tanrılar gökteki ışık âleminde yaşarken kötü ruhlar ve kötü tanrılar ise yeraltındaki karanlık âlemde yaşamaktaydı.⁶⁴

Türk Şamanizm'inin ilk evresinde toprak, ağaç, maden, ateş ve su olmak üzere beş unsura kutsallık atfedilmekteydi. Madenler içerisinde silah yapımında kullanıldığı için Demir en mukaddes unsur olarak kabul edilmekteydi. İkinci evrede ise kutsal olarak kabul edilen bu unsurların yerini Tanrı almıştır.⁶⁵

Bazı kişilerin yüce güçle yani Tanrı ile iletişim kurabileceği düşünülmüş, Tanrı iletişim kurabildiği düşünülen kişiler ise kam/şaman olarak kabul edilmiştir. Kamlar Tanrı ile insanoğlu arasında bir vasita gibi düşünülmüştür.⁶⁶ Şamanlık aileden aileye geçmektedir.⁶⁷

Türklerde kam ve kamlık sözcükleri VII. yüzyılda kullanılmaya başlanmıştır. Daha öncesinde bu sözcüklerin varlığından söz edemeyiz.⁶⁸

Şamanlık ise bir din değil, batıl itikatları bünyesinde barındıran bir inançlar silsilesi; cincilik, sihirbazlık, büyücülük karışımıdır.⁶⁹ Şamanlar büyücülüğün yanı sıra din adamı olarak görevler yerine getirmekte, adak törenlerini yönetmekte bunun yanı sıra hastalıkları da tedavi etmektedir.⁷⁰

2.1.4. YER-SUB

Su Türklerce kutsal sayılmaktaydı. Altay mitolojisine göre dünya sudan yaratılmıştı, evrenin ilk maddesi su olarak kabul edilmekteydi.⁷¹ Kutsal kabul edilen suyun kirletilmemesi gerekmektedir.⁷²

⁶⁴ RADLOFF, Wilhelm, Türklük ve Şamanlık, İstanbul, Örgün Yay., 3. Baskı, 2012, s.17, 18

⁶⁵ DANİŞMEND, İsmail Hami, Türk Irkı Niçin Müslüman Olmuştur?, İstanbul, Okat Yayınları, 1959, s.53

⁶⁶ BAYKARA, Tuncer, Türk, Türklük ve Türkler, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2006, s. 221

⁶⁷ İZGİ, Orta Asya Türk Tarihi, s.75

⁶⁸ ZELYUT, Yabancı Kaynaklara Göre Türk Kimliği, s. 254

⁶⁹ ANADOL, Cemal, ABBASLI, Nazile, ABBASOVA, Fâzile, Türk Kültür ve Medeniyeti, İstanbul, Bilge Karınca Yayınları, 2002, s.252

⁷⁰ ROUX, Jean Paul, Orta Asya Tarih ve Uygarlık, Çev. Lale Arslan, İstanbul, Kabalcı Yay., 2. Baskı, 2006, s. 59, 60

⁷¹ GÖKALP, Ziya, Türk Töresi, İstanbul, Sebil Matbaacılık, 1975, s.35

⁷² GÖMEÇ, Türk Kültürünün Ana Hatları, s.121

Kutsal dağlar, özellikle de Iduk Ötüken yış (kutsal Ötüken ormanlı dağı) kutsal yerler kabul edilmekte ve bunlara tapınılmaktaydı.⁷³ Yüksek dağlar, pınarlar Yer-Sub denilen iyi ruhların yerleri olarak kabul edilmekteydi ve bu yerlerde Tanrı'ya dualar edilip kurbanlar sunuluyordu. İslamiyet'e geçişte bu yerlerin bir benzeri kaşımıza evliya türbeleri olarak çıkmakta ve vatan algısını artırmaktaydı.⁷⁴

Yer-Su yeryüzü tözlerinden kabul edilen acımasız bir Tanrıdır ve ona boz ya da al donlu at kurban edildiği⁷⁵ yanılığınca karşılık Yer-Su Tanrı olarak düşünülmemekte aziz ve kutsal olarak kabul edilmekteydi.⁷⁶ Bu durum Gök Tanrı inancında yer alan tek Tanrı inancıyla çelişmemekte, Yer-Sulara Tanrılık atfedilmemekte, semavi dinlerdeki melek olgusu gibi kutsallık atfedilmektedir.⁷⁷ Tanrı olarak kabul edilmeyen Yer-Sublar Türklerin koruyucusu konumundaki kutsallardılar.⁷⁸ Yer-Sublar birer koruyucu olmalarının yanı sıra vatanı da ifade etmişlerdir.⁷⁹

Her boyun tıpkı Yer-Su ruhları gibi koruyucu ruhları (ilahları) bulunmaktadır. Kaşgarlı Mahmud bu ruhların "Çığı= Çıvı" adıyla anıldığını kaydetmiştir. İki boy savaşıacağı zaman, savaşın olacağı günden önceki gece bu boyların koruyucu ruhlarının savaştığına ve bu savaşta galip gelen çıvı'nın boyunun ertesi gün yapılan savaşı kazandığına inanılmaktaydı.⁸⁰

Türklerde animatizm adı verilen Yer-Su kültüne göre; dağların, yerin, suların ruhuna tapınma değil onların özüne tapınma, başka bir deyişle yerin, suyun, tabiatın canlandırılması söz konusudur.⁸¹

Türk inancına göre var olan her şeyin bir ruhu vardı ve bu durum onları kutsal kılmaktaydı.⁸² Her evin Od-Ata ve Od-Ana adında iki koruyucu ruhu bulunmaktaydı.⁸³

⁷³ GOLDEN, Türk Halkları Tarihine Giriş, s.176

⁷⁴ TURAN, Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi, s.51, 52

⁷⁵ GUMİLEV, Eski Türkler, s.107

⁷⁶ HEY'ET, Cevat, Türklerin Tarih ve Kültürüne Bir Bakış, Çev. ve Yayına Haz. Melek Müderriszade, Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı, 1996, s.61

⁷⁷ KAFESOĞLU, İbrahim, Eski Türk Dini, Ankara, Kültür Bakanlığı Yay., 1980, s. 64

⁷⁸ ÖGEL, Türk Kültürünün Gelişme Çağları, s. 165

⁷⁹ İNAN, Tarihte ve Bugün Şamanizm..., s. 48

⁸⁰ GÖKALP, Türk Töresi, s.40, 41

⁸¹ GÜNGÖR, Türk Bodun Bilimi Araştırmaları, s.35

Putlar ve putların konulduğu tapınaklar Türk inanç sistemi içerisinde yer almamaktaydı. Güneş, Ay, Yıldızlar, Yer ve Su tıpkı semavi dinlerdeki Melekler, Peygamberler gibi yardımcı kutsallardı.⁸⁴

Yer-Suların kutsal kabul edilmesi zamanla vatan kültürünü beraberinde getirmiştir.⁸⁵

2.1.5. TÜRKLERDE KURBAN GELENEĞİ

Türkler Tanrı'ya, atalarına, kötü ruhlara, Yer-sub'lara, bayraklara kurban sunmuşlardır.⁸⁶ Bu kurbanlar ya Tanrı'dan iyiliği istemek, atalardan yardım dilemek ya da kötü ruhlardan korunmak için sunulurdu. Kurban sunumu kanlı kurban ve kansız kurban olmak üzere iki şekilde gerçekleşmekteydi. Kanlı kurbanlar genellikle Erlik gibi kötü ruhlardan korunmak, kötülükleri uzaklaştırmak için kesilirdi. İyi ruhlar içinse genelde kansız kurbanlar sunulmaktaydı.

Kansız kurbanlar; saç, yalama, cacılga, itik/ ızık/ ıyık diye adlandırılmaktadır.

Saç: Süt, kımız, şarap saçma, ateşe yağ atma, buğday, arpa, darı serpmeye şeklinde gerçekleştirilir.

Yalama: Tözlerin ağızlarına yağ sürme şeklinde gerçekleştirilir.

Itik (Adak): Tanrı'ya adanan aygır, boğa, koç ve teke gibi erkek hayvanların serbest bırakılması, salınması şeklinde gerçekleşir. Bu hayvanları kimse yiyemez ve satamazdı.⁸⁷

Eski Türkler Gök Tanrı'ya ve atalarına hayvan kurban ederken erkek hayvanları seçmekteydiler.⁸⁸ En önemli kansız kurban ruhlara bağışlanan ve bağışlandığı için serbest bırakılan hayvanlardı.⁸⁹

⁸² GÖKALP, Türk Töresi, s. 105

⁸³ YAVUZ, Edip, Tarih Boyunca Türk Kavimleri, Ankara, Kurtuluş Matbaası, 1968, s. 402

⁸⁴ ÇANDARLIOĞLU, İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü, s.98

⁸⁵ İNAN, Abdulkadir, Eski Türk Dini Tarihi, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1976, s. 30

⁸⁶ ROUX, Orta Asya Tarih ve Uygarlık, s. 63

⁸⁷ YAVUZ, Tarih Boyunca Türk Kavimleri, s. 402

2.2. TÜRK KADINI

“Bozkır hayatının ve savaş ekonomisinin temel koşulu olan “alp hayatı”, kadın erkek birlikteliği ve olduğunca eşitliğe dayalıdır. Savaşçı hayat biçimi, bozkırda yüzyıllarca sürmü; 15. yüzyılda bile Türk kadının erkekle yan yana olduğunu sözlü ve yazılı belgeler ortaya koymuştur.”⁹⁰

Türk kadını erkekle birlikte hayatın bir parçasını oluşturmaktadır. Bozkırın zorlu şartlarından dolayı üretim doğa koşullarına bağlı olması nedeniyle hayvancılıkta ya da darı, pirinç, arpa, buğday, yulaf gibi ürünlerin üretilmesinde belli bir güvence olmaması, çetin coğrafi şartlar ve doğa koşulları, maruz kalınan yağmurlar kadını her daim tetikte ve erkeğin yanında olmaya zorlamıştır. Bu durum ise Türk toplumunda kadın erkek birlikteliğini doğurmuş; toplum ahlakı, gelenek-görenekler, dini törenler dahi bu birlikte oluşa göre sıralanmıştır. Dolayısıyla kadın aile içerisinde ve toplumda söz sahibi bir birey olarak yer almıştır. Erkeğin kol gücüyle kazandıklarının kadın tarafından korunup değerlendirilmesi sonucu toplum sağlıklı bir şekilde beslenip çoğalmış, bu çoğalma da fetih hareketlerini beraberinde getirmiştir. Türk kadını fetih hareketlerinin gerçekleşmesinde dolaylı bir şekilde rol aldığı gibi Çin’i egemenliği altına alan Hun Yabgusunun kurduğu 10 bin kişiden oluşan Amazon ordusu ve Anadolu’nun fethi sürecinde faaliyetlerde bulunmuş olan Bacıyan-ı Rum örneğinde de görüleceği üzere doğrudan fetih hareketlerinde de bulunmuştur.⁹¹ İlkel çağlarda gelenek-göreneklerin oluşması, semavi olmayan dinlerin oluşması yaşanan coğrafya ve yaşam koşullarıyla doğru orantılıdır. Zorlu bozkır şartları Türk geleneklerinin ve Türk tefekkürünün oluşmasında önemli bir etkidir. Bu zorlu şartlar doğrultusunda Türk kadını toplum nezdinde erkekle eşit kabul edilmiştir.

“Türk kadınının özgür, erkekle eşit şartlarda yaşama modeli; Türk toplumunun İslam dinine girmesi ile birlikte kırılmaya başlanmıştır. Bu olgu da ilkin Sünni mezhep ilkelerini benimseyen yönetim kademelerinde ortaya çıkmıştır. Etkinin yukarıdan aşağıya doğru yayılması 20. yüzyıla kadar sürmüştür. Fakat; Sünniliğin koruyucusu olarak ortaya çıkan Oğuz Selçuklu devletinde bile başlangıçta kadın, erkek kadar güçlüdür, önemlidir.”⁹²

⁸⁸ KAFESOĞLU, Türk Milli Kültürü, s.295

⁸⁹ GÖMEÇ, Türk Kültürünün Ana Hatları, s.126

⁹⁰ ZELYUT, Yabancı Kaynaklara Göre Türk Kimliği, s. 240

⁹¹ ZELYUT, Yabancı Kaynaklara Göre Türk Kimliği, s. 445

⁹² ZELYUT, Yabancı Kaynaklara Göre Türk Kimliği, s. 446

Sözleriyle Rıza Zelyut zaman içerisinde yaşanan değişim ve bu doğrultuda Türk kadının toplumdaki yeri hakkında bilgi vermektedir.⁹³

Evi idare eden, toplum içerisinde etkinliği olan Türk kadını Türk erkeğinin yanında savaşmak, hayvan yetiştirmek ve av avlamakla kalmayıp devlet yönetiminde de söz sahibi olmuştur. İslamiyet öncesinde Tomris Han gibi devlet yönetip orduya komutanlık eden Türk kadınları olduğu gibi İslamiyet'ten sonraki dönemde de Türk kadının Türkan (Terken) Hatun⁹⁴, Mama Hatun, Raziye Begüm Sultan örneklerinde olduğu gibi devleti bizzat yönettiğini görmekteyiz. Türk toplumunda kadın ikinci plana atılmamış erkekle eşit kabul edilmişti, Türk kadını ok atıp ata biner, av avlar gerektiğinde savaşlarda da yer alırdı. Dulkadirbeyliği'nin 30 bini erkeklerden 30 bini kadınlardan oluşan 60 binlik bir ordusu bulunmaktaydı.⁹⁵

Uygurlar döneminde bir kadın kocasının ölmesi ya da borcunu ödeyememesi durumunda diğer varisler ile birlikte kefil olarak gösterilmektedir.⁹⁶

Eş manasında kullanılan Hatun sözcüğü Kağanın eşini ifade etmek için de kullanılmaktaydı.⁹⁷ Uygur hatunlarının kendilerine ait otağları ve “hatun şehri” denilen şehirleri bulunduğu kaynaklarda geçmektedir.⁹⁸ Eski Türklerde kadın devlet işlerinde de söz sahibidir.⁹⁹

“Devleti yöneten otorite, Türk devletlerinde hakan kadar hatunu da kapsamaktaydı. Han-hatun ayrımı, aslında yönetim otoritesinin erkek ve kadın tarafından paylaşıldığını gösterir. Türk kadınına bu hakkı, merkezdeki yabgu, hakan, sultan gibi adlar taşıyan padişahlar vermiş değildir. Bu hak; kadının üretim içinde bulunmasından kaynaklanan, tarih öncesi dönemden gelen, onun doğal olarak sahibi olduğu haktır. Yani kadının erkekle birlikteliğinden, üretim içinde bulunmasından, yaşam şartlarının uygun olması yüzünden doğan, gelişen, kültürün bir parçası haline gelip neredeyse fizyolojik geninin bir parçası haline gelerek olağanlaşan haktır.”¹⁰⁰

⁹³ ZELYUT, Yabancı Kaynaklara Göre Türk Kimliği, s. 446

⁹⁴ ZELYUT, Yabancı Kaynaklara Göre Türk Kimliği, s. 446

⁹⁵ ŞENOL, Dolunay, ERDEM, Sezgin, “Türk Dünyası Toplumsal Hayatında Kadın”, Yükselen İpek Yolu: İpek Yolu'nda Bilgi ve Siyaset, Ed.: Fahri Atasoy, Ankara, Türk Yurdu Yay., II, 2016, s. 168

⁹⁶ İZGİ, Orta Asya Türk Tarihi, s.35

⁹⁷ İZGİ, Orta Asya Türk Tarihi, s.77

⁹⁸ İZGİ, Orta Asya Türk Tarihi, s.78

⁹⁹ İZGİ, Orta Asya Türk Tarihi, s. 77

¹⁰⁰ ZELYUT, Yabancı Kaynaklara Göre Türk Kimliği, s. 447

Türk kadınları, karar mekanizmalarında söz sahibi konumundaydılar. Tuğrul Bey devlet işlerinde eşi Altuncan Hatun ile istişare etmekte ve fikirlerini önemsemekteydi. Altuncan Hatun Tuğrul Bey döneminde saltanata ait işleri idare etmekteydi.¹⁰¹

“Selçuklular ’da Hatunlar her zaman sarayda değil bazen geçici bazen de devamlı olarak başka şehirlerdeki saraylarda ikamet etmekteydiler. Kaldığı yerden bağımsız olarak her Hatun’a ait askeri ve idari kuruluşu, hazinesi, veziri ve görevlileri bulunmaktaydı.”¹⁰²

Türklerde genellikle tek eşlilik hâkimdi fakat savaşçı bir toplum oldukları için erkeklerin savaşlarda ölmesi nedeniyle zaman zaman kadın nüfusu erkek nüfusundan fazla olmuş, kadınların dul kalmasının aile yapısını bozacağı düşüncesiyle de akrabalarından uygun görülenlerle evlilikler yapılmıştır. Bu durum göçebe hayat tarzına uymamasına rağmen toplum içerisinde çok eşli kişilerinde var olmasına sebebiyet vermiştir. Hakanlar ise siyasi sebeplerle değişik devletlerden prenseslerle ya da güçlü kabilelerden kızlarla evlenerek ilişkileri kuvvetlendirmek amacıyla çok eşli yaşam sürmüşlerdir.¹⁰³

Eski Türklerde kadın kocasının ailesine hizmet etmekteydi ve kocasının malı sayılmaktaydı, bu nedenle kadını babasından satın almak gerektiği için kadının babasına kalın verilmekteydi.¹⁰⁴

Lajos Ligeti, Hunlarda baba öldüğünde oğulun üvey annesiyle evlenebildiğini, bu evliliğin gerçekleşebilmesi için evliliği gerçekleştirecek oğulun dünyaya gelmesinden sonra üvey annenin hareme girmiş olması gerektiğini ifade etmiştir.¹⁰⁵ Bu evliliğin gerçekleşmesi için üvey annenin çocuksuz olması da gerekmektedir.¹⁰⁶

¹⁰¹ ŞENOL, ERDEM, “Türk Dünyası Toplumsal Hayatında Kadın”, s. 170

¹⁰² ŞENOL, ERDEM, “Türk Dünyası Toplumsal Hayatında Kadın”, s. 169

¹⁰³ ZELYUT, Yabancı Kaynaklara Göre Türk Kimliği, s. 239

¹⁰⁴ İZGİ, Orta Asya Türk Tarihi, s.37

¹⁰⁵ İZGİ, Orta Asya Türk Tarihi, s.37

¹⁰⁶ EBERHARD, W, Çin’in Şimal Komşuları, Çev. Nimet ULUĞTUĞ, Ankara, TTK, 2. Baskı, 1996, s. 76

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3.1. İBN-İ FADLAN SEYAHATNAMESİ

İtil Bulgar devletinin hükümdarı İlteber Almış Han'ın Abbasi Halifesi El-Muktedir'den; İslam dinini ve şeriatın kurallarını öğretecek din adamlarından, Bulgar ülkesinde adına hutbe okutacak ve ibadet yerleri yapacak kişilerden oluşan bir heyet yollamasını, bunun yanı sıra düşmanlardan korunmak amacıyla kale yapılmak istenildiğini, bunun için gerekli paranın da gönderilmesini istemiştir.¹⁰⁷ İtil Bulgar hükümdarı İlteber Almış Han'ın Abbasi Halifesinden para, usta ve din adamları göndermesini istemesinin sebebi; Hazarların İtil Bulgarlarının Museviliği benimsemeleri için kurduğu baskı ile mücadele edebilmektir.¹⁰⁸ Bunun üzerine Abbasi halifesi El-Muktedir tarafından bir heyet gönderilmiştir. Bu elçilik heyeti; Sevsen el-Rassî, Tigin el-Türkî, Bâris el-Saklâbi ve din adamlarına başkanlık etmek, gönderilen hediyeleri sunmak, Halifenin mektubunu Almış Han'a okumak gibi görevleri bulunun Ahmed ibn Fadlan'dan oluşmaktaydı.¹⁰⁹

3.2.1. OĞUZLAR

Oğuz sözcüğü Türkçe oğluq¹¹⁰ kökünden türemiş bir sözcük olup 'uruk, boy, akraba boyların birliği' anlamına gelmektedir. Bu sebeptendir ki Orhon yazıtlarında ve

¹⁰⁷ ŞEŞEN, İbn Fadlan Seyahatnamesi, s.1

İtil Bulgar Devleti'nin hükümdarı Almış Han 921'de Abdullah Başto el-Hazari'yi Abbasi Halifesine elçi olarak Bağdat'a göndermiş ve İslamiyet'i kabul ettiklerini bildirmiş ve Halifeden İslam dinini öğretecek din alimleri, mimarlar göndermesini istemiştir. Daha geniş bilgi için bkz BEDİRHAN, Yaşar, İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü, Ankara, Nobel Akademik Yayıncılık, 3. Baskı, 2011, s.172

¹⁰⁸ DAVLETŞİN, Türk Tatar Kültür Tarihi, s. 198

¹⁰⁹ ŞEŞEN, İbn Fadlan Seyahatnamesi, s.2

¹¹⁰ Oğuz adı kökeni "Ok" sözcüğüne eski çoğul eki "Z" harfinin ilave edilmesiyle oluştuğu, oklar anlamına geldiği, ok sözcüğünün ise kabile, boy anlamında kullanıldığı belirtmiştir. Bkz GÜREL, AKGÜL vd., Türklük Bilgisi, s.41;

Uygur yazıtlarında yer alan Üç Oğuz; Üç Boy Topluluğu, T'ieh-lê/ Uygur Toquz Oğuz; Dokuz Boy Topluluğu ve VIII. yüzyıl ortalarına ait Şine Usu yazıtında geçen Sekiz Oğuz ise Sekiz Boy Birliği üye toplulukların sayısını ifade etmektedir.¹¹¹ İlhanlı hükümdarlarından Gazan Han döneminde (1295-1304) ya da Gazan'ın halefi "Olceytü" zamanında (1304-1316) Uygur Türkçesiyle kaleme alınan Oğuz Kağan destanında ilk süt anlamına gelen ağız sözcüğünü oğuz şeklinde geçtiği için bazı bilim adamları Oğuz adının ağız sözcüğünden geldiğini düşünmüşlerdir. Fakat Divan-ı Lügâti't-Türk'te ilk sütü ifade etmek için ağız ve ağız sözcükleri kullanılmaktadır. Şayet Uygurlar ilk süt için oğuz sözcüğünü kullansaydılar Kaşgarlı Mahmut bu bilgiyi de kaydedirdi. Destan kaleme alınırken yapılan bir imla hatası sonucu ağız sözcüğü oğuz olarak yazılmıştır. J. Marquart'a göre Oğuz sözcüğü ok anlamına gelen "ok" ve adam anlamına gelen "uz" sözcüklerinin birleşmesiyle oluşmuştur ve "oklu adamlar" anlamına gelmektedir. Lakin Türkçe'de adam anlamına gelen uz şeklinde bir sözcük bulunmamaktadır. D. Sinor'a göre Oğuz sözcüğü öküz anlamına gelmektedir. Öküz sözcüğü Türkçe'ye Toharca A okus'dan ya da Toharca B ökes'den öküz şekliyle geçmiş sözcükte herhangi bir değişim olmamıştır. L. Bazin Oğuz sözcüğünün tosun anlamına geldiğini öne sürmüştür de Türkçe'de tosun anlamında kullanılmakta olan bir oğuz sözcüğü mevcut değildir. J. Hamilton Oğuz sözcüğünün akraba ve aile anlamlarına gelen oğuş sözcüğünden geldiğini düşünse de bu da doğru bir görüş değildir.¹¹² Bunların yanı sıra, F. Erdman, Oğuz sözcüğünün boğa anlamına geldiğini, A. Vambery, Oğuz = Oxus'un nehir anlamına geldiğini, P. A. Boodberg ise Uğur/Oguz sözcüğünün boynuz anlamına geldiğini öne sürmektedir.¹¹³

Oğuz sözcüğünün anlamıyla ilgili olarak öne sürülen fikirler içerisinde gerçeğe en yakın olabilecek fikrin J. Nemeth tarafından ortaya atılan fikir olduğunu belirtilmiştir. Nemeth Oğuz sözcüğü ok+z'den müteşekkil olduğunu ve ok sözcüğünün oymak, Z de çokluk eki olduğunu iddia etmiştir. Daha geniş bilgi için bkz SÜMER, Faruk, Oğuzlar (Türkmenler) : Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 5. Baskı, 1999, s. 20

¹¹¹ GOLDEN, Türk Halkları Tarihine Giriş, s. 242

Oğuz sözcüğünün Çinceye kabileler şeklinde çevrilmiş olması, Oğuz sözcüğünün boylar/kabileler anlamına geldiği görüşünü destekler niteliktedir. Bununla beraber Oğuz sözcüğü Çin kaynaklarında Oğur (Oğu-z/r) şeklinde de yer almaktadır. Bu durum bize Oğuz sözcüğünün Türk kabileleri manasına gelen bir sözcükten başka bir şey olmadığını göstermektedir. Daha geniş bilgi için bkz.

KAFESOĞLU, Türk Milli Kültürü, s.144

¹¹² SÜMER, Oğuzlar, s. 19, 20

¹¹³ TÜYSÜZ, Cem, "Oğuzlar", Türkler, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, II, s. 277

Kök-Türk devletinin yöneticilerinin mensup olduğu Aşina ailesi Çin kaynaklarına göre Oğuzların Dokuz-Oğuz grubundandır.¹¹⁴ Oğuzlara Bizans kaynaklarında “Uz”¹¹⁵, Rus ve Hazar kaynaklarında “Tork” denilmektedir.¹¹⁶

Oğuz adının ilk kez geçtiği Yenisey yazıtları Barlık ırmağı kıyılarında bulunduğundan dolayı Oğuzların ilk yurdu Barlık ırmağı kıyıları olarak kabul edilmiştir.¹¹⁷

VII. yy.’ın ikinci yarısının ortalarında Baz Kağan döneminde Oğuzlar Ötüken’i yönetimleri altında bulundurmaktaydı ve bölgenin en büyük siyasi gücü durumundaydı.¹¹⁸ II. Kök-Türk Devleti’nin kuruluş aşamasında endişelenen Oğuzlar Çin’e ve Kıtay’a elçiler göndererek Kök-Türklere karşı anlaşma yapma isteğinde bulunmuşlardır.¹¹⁹ Bu durum üzerine gerçekleşen İnekler Gölü savaşında Baz Kağan önderliğindeki Oğuzlar, Kutluk Kağan önderliğindeki Kök-Türk kuvvetleri karşısında yenilgi alarak başkentleri Ötüken’i Kök-Türklere terk etmek zorunda kalmışlardır.¹²⁰

Çin ile ittifak yaparak isyan eden Oğuzlar, devletin zayıflamasına neticede de yıkılmasına sebebiyet vermişler ve II. Kök-Türk devletinin dağılmasıyla kurulan Uygur Devleti’nin kurucuları arasında yer almışlardır.¹²¹ Uygur Kağanı Moyen-çor ile giriştikleri mücadeleleri arka arkaya kaybeden Oğuzlar, Selenga’yı geçip çekilmek zorunda kalmışlardır.¹²²

Oğuzlar, bağlı buldukları Batı Kök-Türk devletinin 657 yılında sona ermesiyle Yedisu’da kurulan Türgişlere bağlanmış lakin bölgede Karluk hâkimiyetinin 760’lı yıllarda başlaması ile Karluk-Kimek mücadeleleri başlatmıştır. Bu mücadelelerden olumsuz yönde etkilenen Uzlar 860-870 tarihlerinde yerlerini

¹¹⁴ KAFESOĞLU, Türk Milli Kültürü, s.145

¹¹⁵ Orta Asya’dan batıya doğru gelen Oğuzların bir kısmı ana Oğuz kitlesinden ayrılarak Karadeniz’in kuzeyinden balkanlara göçmüş ve oraya yerleşmiştir. İşte bu Oğuzların Bizans ve Arap kaynaklarında “Uz” ya da “Guz” adı ile anıldığı belirtilmiştir. Bkz. GÜREL, AKGÜL, vd., Türklük Bilgisi, s.42

¹¹⁶ GOLDEN, Türk Halkları Tarihine Giriş, s.241; TURAN, Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi, s.48

¹¹⁷ BARTHOLD, Wilhelm, İlk Müslüman Türkler, İstanbul, Örgün Yayınevi, 2008, s.18

¹¹⁸ TÜYSÜZ, “Oğuzlar”, s. 278

¹¹⁹ SÜMER, Faruk, “Oğuzlar”, *Türkler*, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, II, s.294

¹²⁰ GÜNAY, Umay Türkeş, Türklerin Tarihi: Geçmişten Geleceğe, Ankara, Akçağ Yay., 4. Baskı, 2012, s. 196

¹²¹ GÜNAY, Türklerin Tarihi, s. 196

¹²² KAFESOĞLU, Türk Milli Kültürü, s.146

terk ederek¹²³ İtil ötesindeki Peçeneklere baskı uygulayarak onları yerlerinden etmiş ve bölgeye yerleşmiştir. Samani Devleti hükümdarı Emir İsmail ibn Ahmed (892-907) İslamiyet'i yaymak için Oğuzlar üzerine sefer yaparak Oğuzları yenilgiye uğratmıştır. Bu yenilgi üzerine Oğuzlar batıya yönelmiş, 893 tarihinde Hazarlarla anlaşma yaparak Peçeneklere saldırmış ve onları yenilgiye uğratmıştır.¹²⁴ Oğuzların IX. yüzyılda Talas bölgesine göç ettikleri tahmin edilmektedir. Batıya göç eden Oğuzlar Sır-Derya kıyılarına ve Sır-Derya'nın kuzey bölgelerine yerleşmişlerdir.¹²⁵

İbn el-Esîr “Ğzzların”, Mehdi'nin zamanında Maveraünnehr'e göçen bir kabile olduğunu belirtmiş. Müslüman olduklarını ve Mukanna'nın onları yardıma çağırdığını belirtmiştir. Abbasi karşıtı bu harekete yöneten İbn el-Mukanna'nın çağrısı üzerine Türkistan coğrafyasından insanların yağma amacıyla geldiğini ifade etmiştir.¹²⁶ Maveraünnehr sınırlarında çıkardıkları zorluklardan dolayı İslam coğrafyacıları Oğuzlara düşmanlık beslemiştir. Hudûd ul-âlem Oğuzları şehirleri olmayan¹²⁷, keçe çadırlarda yaşam süren, İslam memleketlerini yağmalayan mağrur yüzlü göçerler olarak tanımlamakla birlikte “Onların zenginliği at, sığır koyun, silah ve küçük miktarda av hayvanlarındadır.” “aralarında tüccarlar pek çoktur.” demektedir. Hudûd ul-âlem Oğuzların kentleşme sürecini küçümsemekle birlikte Oğuz hükümdarının kışlık karargâhı Dih-i Nau (Türkçe Yangı Kent) köyünden de bahsetmektedir. Mesudi ise o bölgedeki göçebe ve yerleşik Oğuzlardan bahsetmekte ve onların “üst, orta ve alt” üç topluluğa ayrıldığını belirtmektedir. Kaşgarlı ise Oğuzların Sabrân, Karaçuk(Farab) ve Karnâk kentlerini Oğuz kentleri olarak kaydeder. İdrisî “ğgaz (ğzz) ülkesinde” 9 tane kadar kentin olduğunu ifade eder.¹²⁸

Yedisu dolaylarında yaşamakta olan Oğuzlar Karluklarla yaptıkları mücadeleler sonucunda göç etmiştir. Kaynaklar Oğuzların VIII. yüzyılda

¹²³Oğuzların bağlı buldukları Uygurların yıkılması üzerine batıya doğru göç ederek X. yüzyılda Aral gölü ve Hazar Denizi arasındaki bölgeye yerleşmişlerdir. Bkz. BARTHOLD, İlk Müslüman Türkler, s.18

¹²⁴ AHMETBEYOĞLU, Ali, ““Uzlar” Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri”, 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, Editörler: Tufan Gündüz, Mikail Cengiz, Ankara, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yay., 2015, s.63

¹²⁵ GÜNAY, Türklerin Tarihi, s. 197

¹²⁶GOLDEN, Türk Halkları Tarihine Giriş, s. 243

¹²⁷ Oğuzların X. yy'da Hazardan Seyhun nehri ötesinde uzanan coğrafyada bağımsız bir devlet kurdukları ve Yenikent(Yangikent), Cend, Suğnak, Karnak adlı şehirleri olduğu belirtilmiştir. Bkz. GÜREL, AKGÜL vd., Türklük Bilgisi, s.73

¹²⁸GOLDEN, Türk Halkları Tarihine Giriş, s. 246

Maveraünnehir'e geldiklerini, IX. yüzyılda ise Tahiriler Devleti'nin sınırlarında oldukları bilgisini vermektedir. Oğuzlar IX. yüzyıl sonlarında hâkimiyet sahalarını Ural kıyılarına kadar genişletmişlerdi.¹²⁹ X. yüzyılın ilk yarısında Seyhun bozkırları ve Farab ile İsficab havalisinde Oğuzlar kışlık merkezi Yenikent olan bir devlet kurmuşlardı. Yabgunun oturduğu Yenikent Arapça kaynaklarda el-Medinet-ul-cedîde ya da el-Karyet ul-hâdise, Hudûd ul-âlem'de ise Dih-i nev olarak geçmektedir.¹³⁰ Devleti yöneten kişiye Yabgu denilmekteydi. Yangu'nun naibi Kül-Erkin unvanını taşıyordu ve Sü-başı orduyu idare etmekteydi.¹³¹ Oğuz Yabgu Devleti Türk adının yanı sıra Türkmen adını da kullanmaktaydılar.¹³² Oğuz Yabgusu Sır-derya'nın aşağı taraflarında yaşamaktaydı.¹³³ Oğuz Yabgu devletinin komşuları olan Peçenekler ve Hazarlarla ilişkileri dostane değildi.¹³⁴ Konstantinos Porphyrogenetos X. yüzyılın ortalarında Oğuzların Hazarlara ve Peçeneklere saldırdığını, 50 yıl kadar önce ise Peçenekleri İtil-Yayık'ta bulunan yurtlarından sürdüklerini yazmıştır. Mes'ûdî 930'lu yıllarda Oğuzların Hazarlara ait İtil arazisine kış aylarında akınlar yaptığını kaydeder. Hazar Cambridge belgesi IX. yüzyıl sonlarında As, Peçenek ve Oğuzların Hazarlara karşı oluşturduğu bir ittifaktan bahsetmektedir. X. yüzyılın başlarında ise Bizansların teşvikiyle gerçekleşen Alan saldırılarına karşılık Hazarlar "Torqiya Kralını" kiralamıştır.¹³⁵ X. yüzyılın sonlarına doğru Oğuz Yabgu devleti yıkılmış; Oğuzların bir kısmı Karadeniz'in kuzeyinden batıya doğru göçerken, bir kısmı Cend bölgesine, oradan Horasan'a, oradan da Anadolu'ya yönelirken, bir kısmı da yerlerinde kalmıştır. Yerlerinde kalan bu Oğuzlar Türkmenistan halkının atalarıdır.¹³⁶

Oğuzlar 965 yılında Rusların Hazar şehirlerine saldırılarına, 985 yılına gelindiğinde ise Rusların İtil Bulgarlarına karşı yaptıkları saldırılara katılmışlardır. Batıda yer alan Oğuzlar Ruslar ve Bizans'ın Tuna arazisi için tehlike oluşturmakla

¹²⁹ AGACANOV, Sergey Grigoreviç, Oğuzlar, Çev. Ekber N. Necef ve Ahmet Annaberdiyev, İstanbul, Selenge Yayınları, 4. Baskı, 2004, s.189 -192

¹³⁰ SÜMER, "Oğuzlar", s. 302

¹³¹ KAFESOĞLU, Türk Milli Kültürü, s.147.

Bu dönemde Oğuz devleti "Oğuz Yabguluğu" adıyla anılırken Oğuz Yabgu Devleti yöneticisinin "Başbuğ" unvanını taşıdığı öne sürülmektedir. Bkz. ; GÜNAY, Türklerin Tarihi, s. 197

¹³² KAFESOĞLU, Türk Milli Kültürü, s.147,148

¹³³ BARTOLD, V. V., Orta Asya Tarih ve Uygarlık, Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yayınları, 2010, s.270

¹³⁴ KAFESOĞLU, Türk Milli Kültürü, s.147

¹³⁵ GOLDEN, Türk Halkları Tarihine Giriş, s.247

¹³⁶ KAFESOĞLU, Türk Milli Kültürü, s.148,149

birlikte en büyük etkiyi Orta Asya'nın Müslüman bölgeleri hissetmekteydi. Ya'kûbî, Kudâme b. Cafer ve Birûni Oğuz tehlikesinden ve saldırılarından bahsetmektedir. Hudûd ul-âlem Oğuzların tabîbân ya da pijişkân (tabipler-hekimler) olarak kabul edilen Şamanlara saygı duyduğunu ve “onların can ve mallarına kumanda ediyorlardı” şeklinde bilgi vermektedir.¹³⁷ Tumansky nüshasında Sütkend gibi yerlerde yaşayan Türklerin barış yanlısı olduğunu ve çoğunun Müslüman olduğunu kaydetmiştir.¹³⁸

X. yüzyılda Yayık ve İtil boylarına egemen olan Uzlar 1030 tarihinden itibaren bölgede güçlenen Kuman-Kıpçak baskısı nedeniyle Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlara çekilmek zorunda kalmıştır. 1036'da ise Peçenekler Uzları yenilgiye uğratarak Rusya'nın güneyine gitmelerine neden olmuştur. Asıl Uz kitlesi Kuman-Kıpçak baskısı nedeniyle 1048 tarihinde Don boyundan Dnyeper Nehri'ne doğru Kiev Rusya'sının güneyine kadar olan bölgeye yayılmıştır. Kiev Knezi Viladimir'in 985 tarihinde İtil Bulgarları üzerine yaptığı seferde Uzların da bulunduğu dair bilgiler 1055 tarihli Rus yıllıklarında yer almaktadır. 1060'lı yıllarda Uz baskını ortadan kaldırmak isteyen Rus Knezleri birleşerek Uzlara saldırmış, yenilgiye uğrayan Uzlar Tuna yönüne çekilmek durumunda kalmıştır. 1064-1065 tarihlerinde Bizans'ın ve Bulgarların engel olmaya çalışmasına rağmen Uzlar Trakya ve Makedonya'yı yağmalayarak, Selanik'e ve Peloponezos'a kadar ilerleyebilmişlerdir.¹³⁹

Oğuzların; kul, köle, yalanguk ya da kırnak (kadın köle) adları verilen köle ve esirleri işlerinde kullandıkları bilinmektedir.¹⁴⁰

Türkiye, Azerbaycan, Türkmenistan, Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Gagauzya, Suriye, Irak ve İran Türkleri Oğuzların torunlarıdır.

¹³⁷ GOLDEN, Türk Halkları Tarihine Giriş, s.247, 248

¹³⁸ BARTOLD, Orta Asya Tarih ve Uygarlık, s. 272

¹³⁹ AHMETBEYOĞLU, ““Uzlar” Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri”, s.63

¹⁴⁰ ZELYUT, Yabancı Kaynaklara Göre Türk Kimliği, s. 101

3.2.2. İBN FADLAN SEYAHATNAMESİNE GÖRE OĞUZLAR

İbn Fadlan seyahatnamesinde ilk olarak Oğuzlara değinmekte; Oğuzların kıl çadırlarda göçebe olarak yaşadıklarından, herhangi bir dine inanmadıklarından, hiçbir şeye ibadet etmediklerinden ve büyüklerine “rabb” dediklerinden bahsetmektedir.¹⁴¹ İbn Fadlan’ın tespitlerinin aksine Oğuzlar Türk dini inanışlarını devam ettirmekte ve yaratıcı gücü Tanrı olarak adlandırmaktaydı.¹⁴²

İbn Fadlan idarelerinin ise Şura ile olduğunu kaleme almıştır.¹⁴³ Oğuz Yabgusu tek otorite sahibi değildi. Anlaşmazlıklar ya da sorunlar Kengeşler sayesinde çözülmekteydi. Saygı duydukları Aksakalların katıldıkları Kengeşlerde kararlar alınmaktaydı.¹⁴⁴

Oğuzlar içerisinde Kelime-i Tevhid getirenlerin de olduğunu lakin bunların gerçekte iman etmediklerini yalnızca Oğuz Ülkesinden geçen Müslümanlara yaranmak amacıyla yapıldığını ifade etmiştir.¹⁴⁵ Oğuzlar X. yy.’da İslamiyet’i benimsememiş olmalarına rağmen, Oğuz ileri gelenlerinden bir kısmı Müslümanlığı kabul etmişlerdir. Fakat İslamiyet’i benimseyenlerden bir kısmı kabilelerinin baskıları sonucu eski dinlerine yeniden dönmüşlerdir.¹⁴⁶ Oğuzların bir olumsuzlukla karşılaştıklarında başlarını göğe kaldırıp bir Tanrı dediklerini ifade etmiştir.¹⁴⁷ Türkler tek bir Tanrı’ya inanmakla beraber Tanrı’nın gökte oturduğunu düşünmekteydiler.¹⁴⁸

Oğuzların temizlik anlayışlarına değinilmiş; tuvalet ihtiyacından sonra suyla temizlenilmediğinden, yıkanmadıklarından, suyla ilişkilerinin yok gibi olduğundan, kış aylarında ise suyla ilişkilerinin daha da azaldığından,¹⁴⁹ kadınların

¹⁴¹ ŞEŞEN, İbn Fadlan Seyahatnamesi, s.10.

Türklerin bilgin kişilere Tenriken dediklerinden bahsedilmektedir. Bu durum ise İbn Fadlan’ın verdiği bilgiyi onaylar niteliktedir. Bkz. İNAN, Eski Türk Dini Tarihi, s. 183

¹⁴² SÜMER, Oğuzlar, s. 73

¹⁴³ ŞEŞEN, İbn Fadlan Seyahatnamesi, s.10

¹⁴⁴ BARTOLD, Orta Asya Tarih ve Uygarlık, s. 274, 275

¹⁴⁵ ŞEŞEN, İbn Fadlan Seyahatnamesi, s.10

¹⁴⁶ GÜNDÜZ, Tufan, “Oğuzlar/Türkmenler”, *Türkler*, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, II, s.265

¹⁴⁷ ŞEŞEN, İbn Fadlan Seyahatnamesi, s.10

¹⁴⁸ TURAN, Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi, s. 49

¹⁴⁹ Dere, nehir, ılıca gibi sularda ve evlerde ısıtılan sularla evin bir bölümünde de vücut temizliği yapılmakta olduğu, bunun yanı sıra hamamların da bu amaçla kullanıldığı belirtilmektedir. Daha geniş

örtünmediğinden, gizlenmediğinden bahsetmiştir. Buna karşın Oğuzların zina nedir bilmediklerinden, böyle bir durum yaşanıldığında ise zina yapanların vücutlarının ikiye ayrıldığından bahsetmiştir.¹⁵⁰ X. yy.'da Oğuz kadınları erkeklerden kaçınmamakta, yüzlerini örtmemektedir. Buna karşılık iffetlilerdir.¹⁵¹

Bir mihr karşılığında evliliklerin yapıldığını, mihr vermeden kıza yaklaşılamayacağını ancak mihr verdikten sonra kızı alıp gidebildiğini dile getirmiştir.¹⁵² Kaşgarlı Mahmud'a göre Türklerde "kalın" önemli bir yere sahipti ve erkeğin kız ile evlenebilmesi için kalın vermesi gerekmektedir.¹⁵³ Verilen kalın'ın tasarrufu kadında değildir lakin boşanma durumunda bu kalın'ı kullanma hakkı kadında ya da kadının ailesindedir.¹⁵⁴

İbn Fadlan ayrıca kocası ölen kadınlarla en büyük üvey oğulun evlendiğini ifade etmiştir.¹⁵⁵ Türklerde " baba, amca ve ağabey ölünce öz anne ve kardeşler dışında onların dul ve yetimleriyle evlenme geleneği" olan Leviratus geleneği mevcuttu. Bu geleneğin uygulanma nedeni hakkında, hem dul ve yetim kalan kadınları himaye etmek hem de mal varlığının korunması olduğu yönünde fikirler mevcuttur. Leviratus'un gerçekleşebilmesi için kadının bu evliliğe rıza göstermesi gerekmektedir. Kadın istemediği takdirde bu evlilik gerçekleşmezdi.¹⁵⁶ Baba ölünce üvey anne ile, amca ölünce yenge ile, abi ölünce de onun eşi ile evlenmek geleneği kadının ve aile birliğinin korunmasını sağlamaktaydı.¹⁵⁷

Tüccarların ya da başkalarının onların yanında yıkanması söz konusu değildi, gizlice yıkanırlandı. Şayet birini yıkanırken görürlerse kızar, sihir yaptığını, suya

bilgi için bkz. BAYKARA, Tuncer, Türk Kültür Tarihine Bakışlar, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2001, s.94, 95

¹⁵⁰ ŞEŞEN, İbn Fadlan Seyahatnamesi, s.10

¹⁵¹ SÜMER, "Oğuzlar", s. 306

¹⁵² ŞEŞEN, İbn Fadlan Seyahatnamesi, s. 11

¹⁵³ GENÇ, Reşat, Makaleler, Ankara, Berikan Yay., C. I, 2007, s.57

¹⁵⁴ DANİŞMEND, Türk Irkı Niçin Müslüman Olmuştur?, s.97

¹⁵⁵ ŞEŞEN, İbn Fadlan Seyahatnamesi, s.11.

Üvey anne ile evlenmenin gerekçeleri arasında baba öldüğünde aileyi bir çatı altında toplama düşüncesinin de etkili olabileceği, bunun yanı sıra dul kalan kadının ailesinin yanına dönmesi sonucu malların bölünmesinin engellenmeye çalışıldığı ayrıca dul kalan kadının korunmaya çalışıldığı ifade edilmiştir. Daha geniş bilgi için bkz. TAŞAĞIL, Ahmet, Kök Tengri'nin Çocukları (Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi), İstanbul, Bilge Kültür Sanat Yay., 2. Baskı, 2014, s. 82

¹⁵⁶ BEDİRHAN, İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü, s. 232, 233

¹⁵⁷ DANİŞMEND, Türk Irkı Niçin Müslüman Olmuştur?, s.64

bakarak bir şeyler anlamak istediklerini düşünürlerdi.¹⁵⁸ Su kutsal kabul edilmekte, Tengri'ye ulaşılan en emin yoldu ve kirletilmemesi gerekmekteydi çünkü su kaynaklarındaki su buharlaşarak göğe çıkıp sonra tekrar yağmur olarak yere inmekteydi.¹⁵⁹

Türkler hayvanları kesmez, başlarına vurmak suretiyle öldürürlerdi lakin ülkelerine gelen Müslüman arkadaşına kesmesi için bir hayvan verirlerdi¹⁶⁰ Türk inancına göre kan ve saç gibi unsurlar kutsal kabul edildiğinden kan akıtmadan hayvan öldürülmekteydi.¹⁶¹ Türklerin konukseverliğinden bahsedilmiş; hiç tanımadıkları kişilerin Türk diyarından geçerken bir Türk'e gelip ben senin misafirimim, hayvanlarının, eşyalarının bir kısmına ihtiyacım var dediği takdirde Türkün bu kişinin ihtiyacını karşıladığı ifade edilmiş, şayet bu tüccar yolculuğu esnasında ölürse; Türk gelir ve kafilenin reisinin gözleri önünde ölen kişinin mallarını açıp yalnızca verdiği kadarını alır, asla daha fazlasını almazdı. Ölen ya da firar eden tüccarların gerek kafile içinde yer almaları, akrabalık ilişkileri gerekse de onların da Müslüman olmaları hasebiyle borçlarının kafile reisi tarafından karşılanmasının beklendiğini ifade etmiştir.¹⁶² Türkler Cürcâniye'ye¹⁶³ gelince misafir ettiği kişileri sorar evlerini bulur ve dönünceye kadar onlarda misafir olarak kalırdı. Türk misafirligi esnasında ölürse ve onu misafir eden Müslüman bir kafileyle Türkün ülkesinden geçerse Türkler bu kişiyi Türk'ü alıkoymak suretiyle onun ölmesine sebep olduğu gerekçesiyle öldürürlerdi. Ev sahibi kendisine misafir olan Türk'e şarap ikram eder ve bu vesileyle sarhoş olan Türk damdan düşüp ölürse ev sahibi öldürülür, Türkler kafile içerisinde o kişiyi bulamazlarsa kafile reisini öldürürler.¹⁶⁴ Eşcinsellik Türkler için büyük suçlardan birisiydi. Bu suçun cezası ya ölüm ya da fidye ödemektir.¹⁶⁵ Oğuzlardan biri hastalanınca onun için diğer çadırlardan uzağa bir çadır yapılırdı, ev halkından başkası ona yaklaşamaz, hasta iyileşinceye ya da ölünceye kadar orada kalırdı, eğer fakir biri ya da bir köle

¹⁵⁸ ŞEŞEN, İbn Fadlan Seyahatnamesi, s.12

¹⁵⁹ DAVLETŞİN, Türk Tatar Kültür Tarihi, s.37

¹⁶⁰ ŞEŞEN, İbn Fadlan Seyahatnamesi, s.12

¹⁶¹ TURAN, Türk Kültür Tarihi, s.111,112

¹⁶² ŞEŞEN, İbn Fadlan Seyahatnamesi, s.12, 13

¹⁶³ Ürgenç, Gürgeç: Harizm'in idari ve iktisadi merkezi olan tarihi bir şehir.

¹⁶⁴ ŞEŞEN, İbn Fadlan Seyahatnamesi, s. 13

¹⁶⁵ ŞEŞEN, İbn Fadlan Seyahatnamesi, s.13, 14

hastalanırsa onu kıra bırakırlar.¹⁶⁶ Türkler arasında Ruhçuluk dönemi de yaşanmış ruh ölümsüz ya da kutsal kabul edilmiştir. Ruhçuluğun önemli özellikleri arasında bulunan büyü ve fal Türkler arasında yaygındı. Hastalıkların sebebi kötü ruhlar olarak kabul edilmekteydi.¹⁶⁷

İçlerinden önemli biri öldüğünde onun için ev biçiminde bir mezar kazarlar ve giysilerini giydirir, beline kemerini takıp yayını kuşandırdıkları ve eline bir kadeh şarap verdikleri ölüyü oda biçimindeki mezara oturturlar. Ayrıca mezarın üzeri kubbe şeklinde tümsek yapılır ölünün her şeyi mezara koyulurdu, ölen kişinin varlık durumuna göre hayvanları içerisinden bir miktar hayvan öldürür etini yer geriye kalan kısımları yani hayvanın başı, ayakları, derisi ve kuyruğu sırıklar yardımıyla mezarın çevresine asılırdı. Bu uygulamanın nedeni ise kişinin cennete giderken bineğe ihtiyaç duyacağı ve bu ihtiyacı ise o hayvanlarla karşılayacağı inanışıdır. Bunun yanı sıra kişinin sağlığında öldürdüğü kişi sayısınca ağaçtan suretler yontulur ve mezarın başına dikilirdi. Bunun sebebi ise öldürdüğü adamların öbür dünyada kendisine hizmet edeceği inancıdır.¹⁶⁸ Oğuz beyleri ölünce “kurtak” adında bir giysi giydiriliyor, bellerine bir “kur” (kemer) takılıyor, ellerine ise kadeh verilerek, silahlarıyla birlikte kubbeli bir mezara gömülüyorlardı. Ölüye öbür dünyada binek olsun diye atlar kurban ediliyor ve kurban edilen atların derileri direklere geçirilerek mezarın etrafına dikiliyordu. Eğer ölen kişi hayatta iken kahramanlık yapmış, savaşlarda düşman öldürmüştü mezarına, öldürdüğü kişi sayısınca -tıpkı Kök-Türklerin diktiği “balbal” benzeri lakin taştan değil de tahtadan yapılmış- “balbal” dikilirdi.¹⁶⁹ Balbal dikilmesinin yanı sıra Türk diyarında esir olarak bulunan düşmanların başbuğları da bazı defalar mezarın yanında öldürülmüştür. Bu uygulamanın sebebi ise öldürülen kişinin; öldüren kişiye ya da namına öldürüldüğü kişiye ahirette hizmet edeceği yönündeki inançtır.¹⁷⁰ Kiev’in güneyinde, Ros ırmağı sahillerinde bulunan Oğuz-Peçenek mezarlarında, ölüler demir zincirden örülü zırh

¹⁶⁶ ŞEŞEN, İbn Fadlan Seyahatnamesi, s.14

¹⁶⁷ BEDİRHAN, İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü, s.249.

Asya'nın bazı bölgelerinde insanların ya ruhları çalındığı için ya da kötü ruhlar tarafından çarpıldıkları için hasta oldukları yönünde bir inanç olduğundan bahsedilmektedir. Daha geniş bilgi için bkz. ELİADE, Şamanizm..., s. 247, 248.

¹⁶⁸ ŞEŞEN, İbn Fadlan Seyahatnamesi, s.15

¹⁶⁹ ESİN, Emel, İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1978, s.83

¹⁷⁰ BARTHOLD, Orta Asya Türk Tarihi, s. 19

giydirilmiş, başlarında sivri tolgalar, bellerinde kemer ve kılıç takılı halde gömülmüş vaziyetteydiler. Ayrıca mezarlarda tahtadan balballar da bulunmaktaydı.¹⁷¹

Türkler genel olarak sakallarını keser bıyık bırakırlardı. Fadlan bazen sakalını kesip yalnızca çene altında bir miktar sakal bırakarak üzerine post alan ihtiyarları uzaktan görüp teke sandığını ifade etmiştir.¹⁷² Oğuz Alpları yüzlerinde tunçtan maskelerle gömülmekeydi. Bu maskelerden Oğuzların sakalsız ya da seyrek sakallı olduğu görülmektedir.¹⁷³

Oğuz hükümdarlarına Yabgu unvanı verilirdi, Yabgu'nun vekiline ise Küzerkin denilmekteydi.¹⁷⁴

İbn Fadlan bir ordu komutanına konuk olduklarını ve hediyeler götürdüklerini, ordu komutanının daha önce babasının eşi olan, babasının ölümüyle de kendisinin eşi olan kadının, götürülen hediyelerin bir kısmını bir çukura gömdüğünü ve bunların ordu komutanının ölen babasına Arapların hediyeleri olduğunu söylediğini kaydetmiştir.¹⁷⁵ Atalar kültürüne göre atalar yardımcı ruhlar olarak kabul edilmemiş; koruyucu, Tanrı'nın hizmetçileri olarak kabul edilmiştir.¹⁷⁶

İbn Fadlan hediye olarak getirdikleri yeni elbiseyi giyinmek için üzerindeki elbiseyi çıkartan ordu komutanının alttaki gömleğinin paramparça olduğunu gördüklerini, giysinin parçalanana kadar giyildiğini, tene değen giyimin hiçbir şekilde yıkanmadığını parçalanana kadar giyildiğini ifade etmektedir.¹⁷⁷ İbn-i Fadlan bunları öne sürerken yapılan başka araştırmalarda Oğuzların yıkadıkları ileri sürülmüştür. Bununla ilgili olarak dere, nehir, ılıca gibi sularda vücut temizliği yapıldığı gibi evlerde de ısıtılan sularla evin bir bölmesinde banyo yapılmakta olduğu, bunların yanı sıra hamamlarda da vücut temizliği yapıldığı belirtilmektedir. Türk ülkelerinde VIII.-IX. yüzyıllara ait hamam binaları mevcuttu. Doğal sıcak su kaynakları, dere kenarları çamaşır yıkama yerleriydi. Evlerde eşyaları yıkamak için

¹⁷¹ ESİN, İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi..., s.83

¹⁷² ŞEŞEN, İbn Fadlan Seyahatnamesi, s.15

¹⁷³ ESİN, İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi..., s.83

¹⁷⁴ ŞEŞEN, İbn Fadlan Seyahatnamesi, s.16

¹⁷⁵ ŞEŞEN, İbn Fadlan Seyahatnamesi, s.16

¹⁷⁶ GÜNGÖR, Türk Bodun Bilimi Araştırmaları, s.37

¹⁷⁷ ŞEŞEN, İbn Fadlan Seyahatnamesi, s.17

“yunak” ya da “yümelik” denilen yerler vardı.¹⁷⁸ Oğuzlarda Ordu komutanının emrindeki kumandanlara Tarhani Yinal, İlguz denildiğini ifade etmiştir.¹⁷⁹

3.3.1. PEÇENEKLER

On-okların bir kısmını teşkil eden, yaşadığı bölgenin¹⁸⁰ adı nedeniyle Türkçe “Kang-er” yani Kanglı denilen boya VI-VII. Yüzyıllardan itibaren Ruslar tarafından Grekçe “Patszinak” ya da Peçenek denilmeye başlanmış böylelikle Kang-er adı unutulmuştur.¹⁸¹ Peçenek adı Tibet kaynaklarında Be-çanag, Arab-Fars kaynaklarında Bcnâk, Bcânâk, Bcnh, Gürcü kaynaklarında Paçanik-i, Ermeni kaynaklarında Pacinnak, Latince kaynaklarda Pizenaci, Bisseni vb., Macar kaynaklarında ise Besenyő=Beçenäk/Peçenäk şekillerinde geçmektedir.¹⁸² Peçenekler Türk kağanlarına akraba oldukları için “bacanak” lakabıyla anılmış olmaları da ihtimaller dâhilindedir.¹⁸³ Peçenekler Kül Tigin yazıtlarında Kangaras adıyla geçmektedir.¹⁸⁴ Kaşgarlı Mahmud eserinde Peçenekleri bir Oğuz boyu olarak göstermektedir.¹⁸⁵ Diğer göçebe Türk kavimleri gibi ayrı ayrı uruğlardan oluşan Peçenekler, uruğları da oymaklara bölmekteydi. Kırk oymağa bölünen Peçeneklerde her oymağın bir reisi bulunmaktaydı.¹⁸⁶

Peçenekler V.-VIII. yüzyıllarda Batı Kök-Türklere bağlı bir şekilde İpek yolunun hem güvenliğini sağlamış hem de aracılığını yapmıştır.¹⁸⁷ Peçenekler VIII.

¹⁷⁸ BAYKARA, Türk Kültür Tarihine Bakışlar, s. 95

¹⁷⁹ ŞEŞEN, İbn Fadlan Seyahatnamesi, s.17

¹⁸⁰ Bu bölgenin Issık Göl ile Balkaş civarı olduğu belirtilmektedir. Bkz. GÜREL, AKGÜL vd., Türklük Bilgisi, s.41

¹⁸¹ GUMİLEV, Lev Nikolayeviç, Hazar Çevresinde Bin Yıl, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yay., 3. Baskı, 2003, s. 284

¹⁸² GOLDEN, Türk Halkları Tarihine Giriş, s.312

¹⁸³ KURAT, Akdes Nimet, IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz’in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara, Murat Kitabevi Yayınları, 2. Baskı, 1992, s.55

¹⁸⁴ GÜNAY, Türklerin Tarihi, s. 177

¹⁸⁵ KAFESOĞLU, Türk Milli Kültürü, s.173

¹⁸⁶ KURAT, ...Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri, s.55

¹⁸⁷ GÜNAY, Türklerin Tarihi, s. 177

yüzyıl ortalarında Issık Göl ve Balkaş Gölü yakınlarında yaşamakta idiler.¹⁸⁸ IX. yüzyılın ilk yarısında gerçekleşen mücadelelerde Peçenek, Çepni, Başkurt, Navkarda ittifakına karşı Oğuz, Karluk, Kimek ittifakı oluşturulmuş ve bu mücadelelerde Peçeneklerin içinde yer aldığı ittifak Oğuzların içinde yer aldığı ittifak karşısında yenilgiye uğrayarak Çu-Talas bölgesini terk ederek bir kısım Peçenek, Ural-Emba ile İtil nehri arasındaki bölgeye yerleşirken bir kısım Peçenek Türk'ü ise eski yurtlarında kalarak Oğuz birliğine dâhil olmuştur.¹⁸⁹ Konstantinos Porphyrogennetos'un ifade ettiğine göre Peçeneklerin bir kısmı kendi istekleriyle Guzlarla birlikte yaşamaktaydı ve akrabalarından, kabilelerinden ayrı yaşadıklarını göstermek için diz kapaklarına kadar kısaltılmış elbiseler giyinir ve yenleri ise omuz hizasından başlayarak kesilmiş olurdu.¹⁹⁰

Peçenekler IX. yüzyıl ortalarında Etil nehrinin doğusundan Karadeniz'in kuzeyine gelmiş oradan da Bizans sınırlarına gelerek Bulgarlar, Macarlar ve Bizanslarla mücadeleler yapmışlardır.¹⁹¹

Ural-Emba ile İtil arasındaki bölgeye yerleşen Peçenekler ticaret ve hayvancılıkla uğraşmışlardır.¹⁹² IX. yüzyılın ilk yarısında Cim (İmba/Emba) ve Yayık (Ural) nehirleri arasında Oğuzların batı komşuları olarak yaşamakta olan Peçenekler Hazarların ticaret yollarının güvenliğini bozmaktaydılar. Bu sebeple Oğuzlar ile ittifak yapan Hazarlar Peçenekleri baskı altına aldılar.¹⁹³

Komşusu oldukları Hazarlarla ve Hazarlara bağlı olan Burtaslarla mücadele eden Peçenekler 890 civarında Oğuz-Hazar ittifakı tarafından yenilgiye uğratılmıştır. Peçenekler bu yenilgi üzerine buldukları bölgeyi terk ederek Hazar topraklarına yönelmiş, Kabarların desteğini sağlayarak Kuban'da bulunan Macarları yenilgiye

¹⁸⁸ ŞİMŞİR, Sebahattin, Dünden Bugüne Türkistanda Türkler, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2009, s.133

¹⁸⁹ GÜNAY, Türklerin Tarihi, s. 177

¹⁹⁰ ARTAMONOV, Mihail İllarionoviç, Hazar Tarihi, Türkler, Yahudiler, Ruslar, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yayınları, 2. Baskı, 2004, s. 449

¹⁹¹ TOGAN, Zeki Velidî, Umumi Türk Tarihine Giriş En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar, İstanbul, Enderun Kitabevi, 3. Baskı, 1981, s. 158

Peçeneklerin Oğuzlarla olan mücadeleleri sonucunda İtil-Yayık ırmağı arasında, o bölgeden de Hazar baskısıyla IX. yüzyıl sonlarında Karadeniz bozkırlarına yerleştiği kaydedilmektedir. Bkz. GOLDEN, Türk Halkları Tarihine Giriş, s. 313

¹⁹² GÜNAY, Türklerin Tarihi, s. 177

¹⁹³ HEY'ET, Türklerin Tarih ve Kültürüne Bir Bakış, s.30,31

uğratmış ve 889'da Sivers'kiy Donets bölgesi ve Kuban yöresine yerleşmişlerdir. Böylelikle Donets nehrini Frank devletine bağlayan ticaret yolunun denetimi Peçeneklerin eline geçmiştir.¹⁹⁴

Peçenekler X. yüzyılda Don nehrinden Özü'nün batısına kadar uzanan bozkırlarda her birinin başında ayrı başbuğ olmak üzere sekiz beylik halinde yaşamaktaydılar.¹⁹⁵

Hudûd ul-âlem Peçeneklerin bir Mihtar (bey) tarafından yönetildiklerini, komşularının hepsiyle savaşır durumda olduklarını, kentlerinin olmadığını kaydeder.¹⁹⁶

Kimin boyun beyi olacağını boy belirlemekteydi. Bey öldüğü zaman yerine oğlu ya da kardeşi değil de kayınbiraderi ya da kayınbiraderinin oğullarından biri seçilmekteydi. Bunun sebebi bu şereften herkesin istifade etmesini sağlamaktı.¹⁹⁷

Peçenekler komşusu olan Kiev Knezliğine 915 yılında Knez İgor zamanında ilk akınlarını yaptılar. 1036 yılına kadar bu akınlar devam etti. Peçenekler 968 yılında Kiev'i kuşattı ve Bizans'la yaptığı savaştan dönen Svytoslav'ı yendiler.¹⁹⁸ Böylelikle Peçenekler Balkanlarda ve Rusya içlerinde etkin bir güç halini almışlardır.¹⁹⁹

Uzların batıya doğru ilerlemesiyle Peçeneklere doğu yönünde baskılar uygulaması sonucunda Peçeneklerin bir kısmı 942-970 tarihleri arasında Macaristan'a yerleşmesine neden oldu. Asıl Peçenek kitlesi de yavaş yavaş batıya doğru ilerlemeye başladı ve XI. yüzyıl başlarında Turla (Dinyester) boyuna inmeleriyle Karadeniz bozkırlarındaki Peçenek hâkimiyeti iyice zayıfladı. Bu durumdan faydalanan Knez Yaroslav 1036 yılında Kiev yakınlarında Peçeneklere

¹⁹⁴ GÜNAY, Türklerin Tarihi, s. 177.

Peçeneklerin 889-893 tarihinde Etel-küzü'deki Macarları Karpatlar-Tisa'ya uzaklaştırarak Don nehrinden Dnyeper'in batısına kadar olan bölgedeki bozkırlara yayıldıkları bilgisi yer almaktadır. Daha geniş bilgi için bkz. KAFESOĞLU, Türk Milli Kültürü, s.174.

¹⁹⁵ ÇANDARLIOĞLU, İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü, s.80

¹⁹⁶ GOLDEN, Türk Halkları Tarihine Giriş, s. 314, 315

¹⁹⁷ ARTAMONOV, Hazar Tarihi..., s. 449, 450

¹⁹⁸ ÇANDARLIOĞLU, İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü, s.80

¹⁹⁹ GÜREL, AKGÜL vd., Türklük Bilgisi, s.41

ağır bir darbe indirdi ve Peçenekler daha da batıya çekildi. Böylelikle Ruslar ve Peçenekler arasındaki siyasi münasebet kesilmiş oldu.²⁰⁰

Kök-Türklere bağlı olan Peçenekler Batı Sibiry'a, ardından daha da batıya göç edip Macarları yerinden etmişlerdir. Azak Denizi ile Karadeniz arasındaki bölgede 130 yıl kadar egemen güç olan Peçenekler, Rusların Karadeniz'e inmesini engellemişlerdir.²⁰¹

Peçenekler hiçbir zaman devletleşmemelerine karşın savaş ve müdafaa dönemlerinde ortak hareket etmişlerdir.²⁰² Bu durum Peçeneklerin sağlam bir boy sistemine sahip olduklarını göstermektedir.²⁰³

Herhangi bir devletleri olmaması Peçeneklerin zayıf ya da perişan oldukları anlamına gelmemektedir. Gerdîzî'ye göre bol miktarda atları ve koyunları bulunan Peçenekler altın ve gümüş taslara, gümüş kemerlere, çok sayıda silaha da sahip olmaları hasebiyle zengin kabul edilmekteydiler.²⁰⁴ Peçeneklerin ordugâhlarında üzeri öküz derisiyle örtülmüş, ailelerin taşındığı, savaş esnasında birbirine bağlanıp önüne hendek kazdıkları arabaları vardı.²⁰⁵ Peçenekler zengin bir kültüre sahip idiler. Savaşçı olmalarına rağmen saldırgan değillerdir.²⁰⁶ Ancak Rus kaynaklarında Peçeneklerin Rus kasabalarına baskınlar düzenleyerek kasabaları yağmaladığı, halkı esir alarak, götürdükleri yazmaktadır.²⁰⁷

Bulgar sorunu halleden Bizans artık Peçeneklere ihtiyaç duymamaktaydı ve Bizans ile Peçenekler arasındaki siyasi temaslar zayıflamıştı. Bu durumdan dolayı Peçenekler, Balkanlar üzerine akınlara başladı ve 1026-1036 yılları arasında Bulgaristan, Makedonya ve Trakya'ya seferler yaptılar. İç çekişmelerin yaşandığı bu dönemde Başbuğ Turak Peçenek boylarını kendi idaresi altında topladı. Bu esnada diğer Başbuğ Keğen'in hâkimiyet iddiasına girerek Bizans'tan yardım alması, Turak'ın Trakya üzerine yaptığı akının felakete sonuçlanmasına ve yenilerek esir

²⁰⁰ ÇANDARLIOĞLU, İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü, s.80

²⁰¹ BEDİRHAN, İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü, s.178

²⁰² KAFESOĞLU, Türk Milli Kültürü, s.175

²⁰³ TAŞAĞIL, Kök Tengri'nin Çocukları..., s. 289

²⁰⁴ GOLDEN, Türk Halkları Tarihine Giriş, s. 315

²⁰⁵ ANADOL, ABBASLI vd., Türk Kültür ve Medeniyeti, s.246

²⁰⁶ GUMİLEV, Hazar Çevresinde Bin Yıl, s. 284

²⁰⁷ KAFESOĞLU, Türk Milli Kültürü, s.175

düşmesine neden oldu. Peçenek-Bizans mücadeleleri devam etmesine rağmen bazı Peçenek kitlelerinin Bizans sınırları içerisindeki Bulgaristan'a yerleşmesi neticesinde bu Peçeneklerden bir kısmı Bizans ordusunda görev almaya başladı.²⁰⁸ Bizans bu Peçenek askerleri Selçuklulara karşı Anadolu'ya göndermek üzere Üsküdar'a geçirdiği 15 bin kadar Peçenek askeri bunu kabul etmeyerek²⁰⁹, Rumeli yakasına geçtiler ve Tuna'ya döndüler. Bizans ile Selçuklular arasında 1071'de yapılan Malazgirt Savaşı'nda Bizans ordusunda yer alan Peçenek askerleri savaş esnasında soydaşları olan Selçuklu Türklerinin safına geçerek savaşın seyrinde rol oynamışlardır.²¹⁰ Peçenekler 1087'de Silistre'de Alexis Komnen'i yenilgiye uğrattılar.²¹¹ Bizans, Peçenek akınlarını durdurmak için Peçenek beyleri arasına nifak sokmuş ve Peçenekleri yenilgiye uğratmışlardır.²¹² Bizans'ı yok etmek isteyen Peçenek orduları 40 yıl boyunca mücadele etmişlerdir. Buna karşılık Bizans Kıpçak Türklerini kullanmış, 1091'de Bizans'ı kuşatan Peçeneklere karşı Kıpçak Hanları Tugorkan ve Boynak, Bizans'ı Peçenek saldırılarından kurtarmıştır.²¹³ XI. yüzyılda kendi istekleriyle Müslüman olan Peçenekler Selçuklularla dost olmuşlardı.²¹⁴ Peçenek- Anadolu Selçuklu Devleti ve Çaka Beyliğinin Bizans'a karşı ittifak oluşturması üzerine Bizans'ın Kıpçakları Peçeneklere karşı kışkırtması sonucu Peçenekler büyük bir darbe aldı ve bu olaydan sonra bir daha toparlanamadılar. Bir kısmı Balkanlarda eriyip giderken bir kısmı Oğuz boylarıyla birlikte Anadolu'ya gelmişlerdir.²¹⁵

²⁰⁸ ÇANDARLIOĞLU, İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü, s.8.

Peçenekler Tirek (ya da Tirah) liderliğinde 1048 tarihinde Tuna nehrini geçerken sayıları 800.000 kadardı. Uzlar tarafında yerlerinden edilen Peçeneklerin Bizans'ın hâkimiyeti altına girmek zorunda kaldıkları belirtilmektedir. Bkz. TOGAN, Umumi Türk Tarihine Giriş, s.158.

²⁰⁹ Peçenekler Komenton Meclisini kurarak bu konuyu istişare etmiş, istişare sonucundan Bizans'a yardım etmekten vazgeçerek yerleşik durumdaki Peçeneklere yerleştikleri yerleri terk etmelerini söylemişlerdir. Daha geniş bilgi için bkz. ERÖZ, Mehmet, Hristiyanlaşan Türkler, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1983, s.11

²¹⁰ ÇANDARLIOĞLU, İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü, s.81

²¹¹ TOGAN, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 158

²¹² GÜNGÖR, Erol, Tarihte Türkler, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 10. Baskı, 2000, s.47

²¹³ ZELYUT, Yabancı Kaynaklara Göre Türk Kimliği, s. 435

²¹⁴ GUMİLEV, Lev Nikolayeviç, Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Hakları, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yayınları, C.II, 2003, s. 134

²¹⁵ GÜREL, AKGÜL vd., Türklük Bilgisi, s.41

150 yıldan fazla bir süre Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan Peçenekler, teşkilatlanamamış bir devlet kuramamışlardır.²¹⁶

Peçenekler dini aidiyet noktasında Şamanist ve Tengrici olmakla beraber Nikon vakayinamesinde Peçenek prensleri Metigay'ın 988'de, Küçük'ün ise 991'de I. Vladimir'e gelerek Ortodoksluğu benimsedikleri kaydedilirken, Bekrî ise Peçeneklerin o döneme değin Zerdüş olduğunu, 1009-1010'da İslamiyet'i kabul ettiklerini ifade eder.²¹⁷

Peçenek ve uzlarda eski Türk inanışları (Öbür Dünya inancı, Yer-Su gibi) hâkimdi ve mezarlarında bulunan kanıtlar (Silah, eşya, yiyecek, at ve koyun kafaları) bunu doğrular niteliktedir.²¹⁸

Tuna ve Don nehri arasındaki bölgede yaşayan Peçeneklerin yurtlarından kuzey-güney ticaret yolu geçmesi nedeniyle ticaretle ilgilenmiş, hayvancılık yapmış ve hayvancılığın doğal sonucu olarak dericilik işi ile uğraşmışlar ve güneye deri ihraç etmişlerdir.²¹⁹

Peçenekler göçebe kültürün yanı sıra yerleşik kültür unsurlarına da sahiplerdi.²²⁰ Peçenekler ve Uzlar göçebe olmalarının doğal sonucu olarak; sökülüp takılan ya da arabalarda taşınan "derme ev" adı verilen evlerde yaşamaktaydılar.²²¹

Peçenekler savaş dönemlerinde öküz kafasına benzer bir borazan üflemekteydiler.²²²

3.3.2 İBN FADLAN SEYAHATNAMESİNE GÖRE PEÇENEKLER

Durgun bir su yanına konmuş olan Peçeneklerin esmerliği ve fakirliği özellikle İbn Fadlan'ın dikkatini çekmiştir.²²³ İbn Fadlan'ın bu beyanına karşılık

²¹⁶ ŞİMŞİR, ... Türkistanda Türkler, s.135

²¹⁷ GOLDEN, Türk Halkları Tarihine Giriş, s.317

²¹⁸ KURAT, ...Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri, s.104

²¹⁹ RASONYI, Laszlo, Tarihte Türklük, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1971, s.131

²²⁰ ESİN, İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi..., s.80

²²¹ KURAT, ...Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri, s.103

²²² ARTAMONOV, Hazar Tarihi..., s. 449

²²³ ŞEŞEN, İbn Fadlan Seyahatnamesi, s.18

Artamonov, Gardizi'ye göre Karadeniz çevresinde yaşayan Peçenekler zengin bir topluluktur; onlar çok sayıda koyun ve at sürülerine, altından kap kacaklara, gümüş kemere ve değerli silahlara sahip olduklarını belirtirken²²⁴ Akdes Nimet Kurat; Peçenekler'in Oğuz hücumları karşısında İtil nehrinin batısına geçmek zorunda kaldıklarını, bazı Peçenek zümrelerinin ise Yayık nehri dolaylarında kalarak Oğuzlar'ın hâkimiyetini tanıdıklarını, Oğuzların ise kendilerine tabii olan Peçeneklerin elinden iyi meraları almaları sonucu Peçenekler fakirleştiklerini belirtmiştir.²²⁵

İbn Fadlan Peçeneklerin de Oğuzlar gibi sakallarını tıraş ettiklerini dile getirmiştir.²²⁶

Peçenekler çok fazla ziynet eşyası kullanmaktaydı.²²⁷ Peçenekler günlük yaşamda kullandıkları eşyaların ve silahların yapımında genel olarak Orta Asya ve Avarların “dökme tekniklerini” kullanmışlardır.²²⁸ Peçenekler “Türkçe “bertük”, veya “çangşü”, veya “çekrek” denen ve Arapça metinlerde “kurtak” ismi altında geçen, kısa mintanı giyiyorlardı.²²⁹

Peçeneklerin ekmek yemekten kaçınmış olma ihtimalinin varlığına karşın darı yedikleri bilinmektedir.²³⁰

3.4.1. BAŞKURLAR

Başkurt adı Arap-Fars kaynaklarında Bâscird, Bâşgird, Bâşqird vb. şekillerde yer almaktadır.²³¹ Gardizi'nin verdiği bilgilere göre Hazar ordusunda 2000 kişilik bir askeri birliği olan Başkurt (Başcirt) adında bir bey bulunmaktaydı. Bulgar beyleri

²²⁴ ARTAMONOV, Hazar Tarihi..., s. 449

²²⁵ KURAT, ...Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri, s.45

²²⁶ ŞEŞEN, İbn Fadlan Seyahatnamesi, s.18

²²⁷ KURAT, ...Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri, s.104

²²⁸ ÖGEL, Bahaeddin, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi (Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre), Ankara, TTK., 4. Baskı, 1991, s. 277,278

²²⁹ ESİN, İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi..., s.81

²³⁰ KURAT, ...Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri, s.104

²³¹ GOLDEN, Türk Halkları Tarihine Giriş, s.310

içerisinde adı Kurt olan bir bey bulunduğu, Başkurt adının da buradan geldiği düşünülmektedir. Başkurt adı ile ilgili bir efsane göre; kardeş boylar arasında anlaşmazlıkların çıktığı ve birbirleriyle mücadele ettikleri bir dönemde boy beylerinden biri ava gittiği bir sırada karşısına bir kurdun çıktığı ve beyin o kurdu takip ederek etrafı dağlarla kaplı, ormanları ve nehirleri bulunan bir yere geldiğini ve kurdun aniden kaybolması üzerine bey Tanrı'nın kendisine kılavuzluk yapsın diye bu kurdu gönderdiği kanaatine vardığını ve boyunun yanına giderek onları da alıp bu yere yerleştiğini ve bu olayın üzerine bu boya “kurdun baş olup, getirdiği” anlamında Başkurt denilmiştir.²³² Anlatılan bu hikaye Kök-Türklerin Ergenekon destanına benzemektedir. Bu da bize Kurt efsanesinin bütün Türk boylarında farklı anlatım şekilleriyle de olsa yaşadığını göstermektedir.

Başkurtlar Bulgar devletine paralel olarak doğuda Tabın Hanlığını kurmuşlardır. Bulgarlarla Kimaklar arasında bulunan Başkurtların IX.-XII. yüzyıllarda kendilerine ait devletleri vardı.²³³ Başkurt Hanlığı Bulgar devletine tabii bir devlet durumundaydı.²³⁴

İstahri Başkurtların iki çeşit olduğunu; birisinin Guzların yanında, Bulgarların gerisinde yaşadığını, erişilmez ormanlık alanlarda yaşadıklarını ve bu nedenle kimsenin onları yenemeyeceğini, sayılarının ise 2000 kişi kadar olduğunu, ikincisinin ise Bacanaklara (Peçenekler) komşu olduğunu belirtir.²³⁵ Başkurtlar güney ve orta Ural dağlarının doğu ve batısındaki bozkırlarda ve ormanlık alanlarda yaşamaktaydı.²³⁶

²³² GÖMEÇ, Türk Kültürünün Ana Hatları, s.289, 293.

Başkurtlar Batı Sibirya ve Orta Asya'dan göç ederek önceleri Sır-Derya yöresini, Sır-Derya'nın kuzeyini ve güneyini kaplayan bozkırları yurt olarak seçmişlerdir. Sonrasında ise bu bölgeden göç ederek Aral kıyılarını içine alan bölgede yaşamışlardır. Başkurtlar efsanelerinde Kurt, Başkurt boylarının yeni yurtlarının neresi olması gerektiğini belirleyen bir yol gösterici olarak yer almaktadır. Daha geniş bilgi için bkz. KUZEYEV, Raim Gumeroviç, İtil-Ural Türkleri, Çev. Arif Acaloğlu, İstanbul, Selenge Yayınları, 2005, s.130-134

²³³ ZEKİYEV, Mirfatih Z., Türklerin ve Tatarların Kökeni, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yay., 2. Baskı, 2007, s.434

²³⁴ ZEKİYEV, Türklerin ve Tatarların Kökeni, s. 435

²³⁵ GOLDEN, Türk Halkları Tarihine Giriş, s.310

²³⁶ GÖMEÇ, Türk Kültürünün Ana Hatları, s.289.

Başkurtlar Ak-İtil ve Güney Ural bölgesinde yaşamaktadır. KURAT, ...Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri, s.113

Başkurtlar Batı Sibirya ve Orta Asya'dan göç ederek önceleri Sır-Derya yöresini, Sır-Derya'nın kuzeyini ve güneyini kaplayan bozkırları yurt olarak seçmişlerdir. Sonrasında ise bu bölgeden tekrar göç ederek Aral kıyılarını içine alan bölgede yaşamışlardır. Başkurtlar efsanelerinde Kurt Başkurt boylarının yeni yurtlarının neresi olması gerektiğini belirleyen bir yol gösterici olarak yer almaktadır.²³⁷

Ural Dağları'nın büyük bir bölümünü içine alan Başkurdistan, Rus düzlüğünün doğu kısmında yer almaktadır. Karasal iklimin hüküm sürdüğü Başkurdistan 'da²³⁸ halk önceleri göçebe-hayvancılık ile sonraları ise hayvancılık-çiftçilik ile uğraşmışlar, bunun yanı sıra bal ve balık da başlıca besin kaynakları olmuştur.²³⁹

Başkurtlar lehçe ve ırk açısından Kıpçak Türkleri grubunda yer almaktaydı.²⁴⁰

Rudenko İbn Fadlan'ın notlarından yola çıkarak toprağa, balıklara, turnalara tapınmanın totem inancı olduğunu ifade etmektedir.²⁴¹ Başkurt mitolojisine göre Güneş de Ay da insan şeklinde olağanüstü canlılar olarak düşünülürken yıldızların ve diğer gök cisimlerinin havada asılı durmakta ve demir zincirlerle gökyüzüne bağlı bulunmaktadır şeklinde yer almıştır. Yıldırımlar ve gök gürültüleri ise Tanrı'nın isteğiyle oluşmakta, Tanrı'nın şeytanı cezalandırmak için meleği gönderdiğine; melek ve şeytan çarpışırken meleğin ucunda küçük ateş taşlar bulunan kamçısıyla şeytana vurduğunda yıldırımlar oluştuğuna inanılmıştır. Hortum ve benzeri hava olaylarını ise yılan gibi ejder olarak düşünmüşlerdir. ²⁴² Başkurtlarda çok mabut inancı hâkimdi ve bu mabutların en büyüğünün gökte oturduğuna inanmaktaydılar.²⁴³

²³⁷ KUZEYEV, İtil-Ural Türkleri, s. 130-134.

²³⁸ RUDENKO, Sergey İvanoviç, Başkurtlar, Çev. Roza-İklil Kurban, Konya, Kömen Yayınları, 2001, s.1

²³⁹ RUDENKO, Başkurtlar, s.73, 74

²⁴⁰ GÖMEÇ, Türk Kültürünün Ana Hatları, s.289

²⁴¹ RUDENKO, Başkurtlar, s.374, 375

²⁴² RUDENKO, Başkurtlar, s. 375-378

Altaylılar yıldırım, şimşek gibi doğa olaylarının Ülgen'in isteğiyle oluştuğunu düşünmüşlerdir. Bazı Şamanistler ise "Yıldırım Tanrısı" bulunduğunu, bu Tanrı'nın yerdeki kötü ruhları izlediğine ve gizlendikleri ağaçlara yıldırım düştüğüne, yıldırım düşen ağaçtan bir parçayı saklarsa oraya kötü ruh girmeyeceğine inanmışlardır. Bkz. İNAN, Tarihte ve Bugün Şamanizm..., s.29, 30.

²⁴³ TURAN, Türk Kültür Tarihi, s.50

Başkurtlar gökcisimleri ve doğa olayları dışında kalan her şeyi canlı kabul etmiş ve çevrelerindeki her şeyin bir iyisi olduğunu düşünmüşlerdir.²⁴⁴

Başkurtlarda su inancının yanında su cinlerine olan inanç da yaygın olarak görülmektedir. Bu inanca göre su cinleri dere ve göl kenarlarında yaşamaktadırlar. Bu su cinlerinin özellikle hamamlarda bulunduğu bundan dolayı da gece saatlerinde hamamda bulunmanın onları rahatsız edeceğine inanılmış ve bunlar hakkında öyküler de yazılmıştır. Yel Cini anlamına gelen Peréy ve Yel Padişahı anlamına gelen Déyéü Peréyé bu öykülerin başında yer alır.²⁴⁵

Başkurtlarda olağanüstü diyebileceğimiz yaratıklar arasında “Albastı”dan da bahsedilmektedir. Albastı denilen yaratık; uzun memeli ve memelerini omzuna atmış olarak tasvir edilmektedir. Albastı’nın görevleri ise; geceleri uyuyan kişilerin üstüne çöker, memelerini onların ağzına koyarak boğulmalarına sebep olur. Bu kişi ne kadar çırpırsa çırpınsın kurtulamaz ve uyanamaz. Böylelikle Albastı da görevini yerine getirmiş olur.²⁴⁶ Günümüzde Anadolu’da görevi biraz farklılık gösterse de Albastı ya da Al Karısı adları ile anılmaktadır. Anadolu’da Albastı lohusaları ve yeni doğan bebekleri rahatsız eden bir varlık olarak düşünülmektedir.

Başkurtların inancına göre kişi uyurken ruh bedeni bırakmaktadır. Bundan dolayı da kişi uykudan uyandığı zaman gördüklerinin ruhun işi olduğunu zanneder ve bunlara da inanır. Çünkü Başkurtlar, ruhun uyku halinde iken bedenden ayrıldığına inanmışlardır. Bundan dolayı da uyuyan kişiyi ani hareketlerle veya birden uyandırmamışlardır. Bedenden ayrılan ruhun geri gelemeyeceğinden ve birden, yüksek sesle uyandırmanın ölüme sebep olacağından endişe duydukları için daha sakın ve düşük sesle kişiler uyandırılmaktadır.²⁴⁷ Bugün Anadolu’da uykuya küçük ölüm denmesi aralarında bir bağ olduğunu göstermektedir.

Başkurtlarda hastalıklara çeşitli şekilde tedavi yöntemleri uygulanırken nazar konusunda da uyguladıkları bazı yöntemler bulunmaktadır. Başkurtlar, nazarın özellikle çocuklara değdiğini bundan dolayı da çocukların elbiselerine ve takkelerine

²⁴⁴ RUDENKO, Başkurtlar, s. 379

²⁴⁵ RUDENKO, Başkurtlar, s.382, 383

²⁴⁶ RUDENKO, Başkurtlar, s.385

²⁴⁷ RUDENKO, Başkurtlar, s.385, 386

kaz tüyü gibi, sedef düğme gibi çeşitli nesnelere kullanarak nazarı önlemeye çalışmışlardır. Ayrıca nazarın sadece çocuklara ve kişilere değil, ziyade hayvanlara ve ağaçlara düğüne de inanmışlardır. Bundan dolayı da hayvanların yelelerine ve kuyruklarına renkli kumaşlar takılmış, ağaç kovukları, arı kovanları renkli ve parlak boyalarla boyanarak nazar önlenmeye çalışılmıştır.²⁴⁸

3.4.2. İBN FADLAN SEYAHATNAMESİNE GÖRE BAŞKURLAR

Başkurlardan çok korktuklarını, Türkler içerisindeki en kötü, en katil olanların Başkurlar olduğunu, Başkurların da sakallarını tıraş ettiklerini, bit yediklerini, Başkurlar içerisinde Müslüman olanların bile bit yediğini gördüğünü, erkeklik uzvu büyüklüğünde ve şeklinde bir ağacı yontup üzerlerinde taşıdıklarını, sefere çıkılacağı zaman ya da düşmanla karşılaşınca ona secde edip ondan yardım istediklerini, bunun nedenini sorduğunda ise “Ben onun bir benzerinden çıktım. Ondan başka beni yaratan tanımıyorum.” Dediğini ifade etmektedir.²⁴⁹ Başkurların erkek cinsel organı simgesine tapındıklarına dair bir bilgiye yönelik herhangi bir kanıt ya da kalıntı ne Başkurt efsanelerinde ne de dini inanışlarında yer almamaktadır.²⁵⁰ Herhangi bir kaynakta yer almayıp sadece İbn-i Fadlan’ın eserinde geçen bu bilginin doğruluğu tartışmaya açıktır.

Başkurlar arasında çok sayıda Tanrıya inananların bulunduğunu; kışın, yazın, rüzgârın, yağmurun, ağaçların, insanların, suyun, gecenin, gündüzün, ölümün ve yerin ayrı ayrı Tanrıların olduğu, Gök Tanrı’nın Tanrıların en büyüğü olduğu ve diğerleriyle anlaştığını, her bir Tanrının bir diğer Tanrının yaptığına razı olduğu inancına sahip kimselerin bulunduğunu, içlerinden bir kesimin yılanlara²⁵¹, başka bir kesimin turnalara, diğer bir kesimin ise balıklara taptıklarını, turnalara tapanların bir savaş esnasında düşmana mağlup olacakken Turnaların bağırması sonucu

²⁴⁸ RUDENKO, Başkurlar, s.396

²⁴⁹ ŞEŞEN, İbn Fadlan Seyahatnamesi, s.19

²⁵⁰ RUDENKO, Başkurlar, s.375

²⁵¹ Alizade Başkurlarda Yılan kültüründen bahsetmekte ve yılanın ataların ruhunu temsil ettiğini, ev iyesi olup ev ahalisini koruduğu, doğanın gizli dilini bildiğini bazen kötülüğü temsil ederken bazen de iyiliği temsil ettiğini ifade etmiştir. Ayrıca Başkurt söylencelerinde yılanın; dere, göl gibi sularda yaşayan ve insanları, hayvanları yutan kötü bir güç olarak geçtiğini de eklemiştir. Daha geniş bilgi için bkz. ALİZADE, Türk Mitolojisinde Kültürler, s.82- 85

düşmanlarının korkup kaçmasıyla mağlup durumdayken galip olmalarına vesilenin Turnaların bağırları olması hasebiyle turnalara tapınmaya başladıklarını dile getirmiştir.²⁵² Kök-Türklerde görülen tek Tanrı inancı Hunlar döneminde görünüyor olmasına karşın Başkurtlar gibi bazı Türk boylarında görünmemekteydi. Onlar Yıldızları, Güneşi, büyük dağları ve nehirleri ilahlaştırmışlardır.²⁵³

Başkurtlar dağ, mağara, su, orman ve başka yerlerde yaşadığına inanılan (yer altı ve yer üstü) ruhların varlığına da inanmaktadırlar. Özellikle de şürelé veya yarımтік diye adlandırdıkları orman devlerine inanmakta ve bu orman devi/devleri hakkında rivayetler Başkurtlar arasında yaşam biçimi olarak kaşımıza çıkmaktadır. Bunun yanında farklı şekillerde de karşılaşılan orman devi; kişi kılığında insanların karşısına çıkabileceği gibi tek gözü ve tek ayağı olan bir şekilde de insanların karşısına çıkabilmektedir. Bunlar, normal insanlar gibi evlenebilmekte, çocuk sahibi olabilmekle beraber çocukları güzellikte diğer insanlardan farklı olduğu ilk bakışta görülebilmektedir. Dağ, dere ve su kenarına ev yapmaları, avcılık ile uğraşmaları da yine insana benzeyen özellikleri arasında sayılabilir. Bunların dışında; orman devi uyuduğu zaman canının alev şeklinde ağzından çıkması, ormanın içinde kütük şeklinde olması ise orman devinin insanın dışında farklı şekillerde de olabileceğini bizlere göstermektedir.²⁵⁴ Başkurtlar X. yüzyılda kış, yaz, yağmur, yel(rüzgar), ağaç, adam, at, su, gece, gündüz, ölüm, toprak ve gök olmak üzere on iki Tanrı tapmaktaydılar bunun yanı sıra yılanlara, balıklara ve turnalara da tapındıklarına dair bilgiler mevcuttur.²⁵⁵

²⁵² ŞEŞEN, İbn Fadlan Seyahatnamesi, s.20

²⁵³ KÖSEOĞLU, Türk Dünyası Tarihi..., s.35, 36

²⁵⁴ RUDENKO, Başkurtlar, s.381

²⁵⁵ ESİN, İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi..., s.82

3.5.1.1. BULGARLAR

Bulgar sözcüğünün aslı Bolgar'dır ve bolak +ar (Nehir eri/insanı) ya da balıg+ar (şehirli insan) manalarına gelebilmektedir. Lakin Bulgarın Suar'lara yakın yaşadıkları düşünüldüğünde "nehir kenarında yaşayan insan" anlamına gelme ihtimali daha yüksektir.²⁵⁶ Bununla beraber Zeki Velidi Togan, Bulgarların LİR Türkçesiyle konuşmaları nedeniyle Bulgar sözcüğünün; bel-gur, beş oğur ya da beş oğuz şeklinde düşünülebileceğini belirtmiştir.²⁵⁷

III. yüzyılda yaşamış olan Suriyeli Mar-Abas-Katinu'nun verdiği bilgilere göre Bulgarlar M.Ö. 149-127 yıllarında Kafkasların kuzeyinde bulunmaktaydılar. Aynı bilgi VIII. yüzyılda yaşayan Ermeni tarihçi Moisey Khoren tarafından da kaleme alınmış olmasına rağmen Bizans Kroniklerinde ya da başka herhangi bir kaynaktan bu bilgiyi onlayacak herhangi bir kayda rastlanılmamıştır. Bizans kroniklerinde Bulgarlar hakkındaki ilk bilgi 482 tarihine aittir.²⁵⁸

M.Ö. III. yüzyılın başında Ogurlar Orta ve Güney İrtiş etrafında yaşamakta oldukları Çin kaynaklarında yer almaktaydı. Ayrıca Sincap (Ting) sattıkları için Çinliler Ogurları Ting Ling ya da Tingli diye adlandırmaktaydılar.²⁵⁹

Bulgar sözcüğüne kavim adı olarak V. yüzyılın ikinci yarısından önce rastlanmamaktadır. Bulgar kavim adı ilk kez 482 yılında Doğu-Gotlarına karşı Bizans İmparatoru Zenon'un askeri yardım talebinde bulunduğu Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan toplulukların adı olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁶⁰

Kök-Türk Kağanlığının egemenliği altında yaşayan Bulgarlar 630'da Kök-Türklerin fetret devrine girmesiyle "Büyük Bulgarya" devletini kurmuşlardır.²⁶¹ Büyük Bulgarya Devletinin kurucusu başbuğ Kourt (Kurt) idi.²⁶² Bu devlet 665'te Hazarlar tarafından parçalanınca Hazar egemenliğini tanımak istemeyen Bulgarlar ülkelerini terk ettiler. Bulgarların büyük bir bölümü Asparuh önderliğinde Tuna'ya

²⁵⁶ ZEKİYEV, Türklerin ve Tatarların Kökeni, s.223

²⁵⁷ TOGAN, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 155

²⁵⁸ KURAT, ...Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri, s.108

²⁵⁹ HEY'ET, Türklerin Tarih ve Kültürüne Bir Bakış, s. 37

²⁶⁰ KAFESOĞLU, Türk Milli Kültürü, s.190

²⁶¹ MERÇİL, Erdoğan, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, Ankara, TTK, 2000, s.13, 14

²⁶² KAFESOĞLU, Türk Milli Kültürü, s.195

yönelmiş ve Balkanlara girerek Tuna Bulgar devletini (681) kurmuşlardır. Bir kısım Bulgar ise eski yerleşim yerlerinde X. yüzyıla kadar kalarak buldukları bölgede “Kara Bulgarya”²⁶³ olarak adlandırılan bir devlet kursalar da arka arkaya yaşanan Macar, Peçenek ve Kuman dalgaları içinde kaybolmuştur. Otuz-Ogurlar²⁶⁴ ise Büyük Bulgarya devletinin yıkılmasıyla Hazar baskısı sonucu İtil (Volga) ve Kama (Çolman) birleştiği alana çekilmiş ve yerli halk Fin-Ogurları ve diğer Türk topluluklarını egemenliği altına alarak İtil Bulgar Devletini kurmuştur. Hazar Hakanlığı 965’te yıkılana kadar İtil Bulgarları bağlı durumdaydı²⁶⁵ ve vergi vermekteydi. İtil Bulgarları Hazar Hakanlığının yıkılması ile bağımsız olmuştur.²⁶⁶ Günümüz Kazan Türkleri 1237 yılında Moğollar tarafından ortadan kaldırılan İtil Bulgarlarının bakiyeleridir.²⁶⁷

Eski yerleşim alanları olan Kuba Nehri ve Azak Denizi havalisinde kalan Bulgarların ülkesi ise Bizans ve Ruslar tarafından “Kara Bulgarya” olarak adlandırılan Bulgarlar ise tarihte pek etkili olmamış, Macar, Peçenek ve Kumanlar arasında erimiştir. Bulgar hükümdarının Bizans’a vergi ödemeyi kabul etmemesi üzerine Bizans’ın kışkırtması ile Rus Knezleri gemilerle 968’de Tuna ağzına gelip baskın yapmışlardır. Peçenekler ise Ruslarla yaptıkları iş birliği neticesinde bu baskında koruyucu görevi yaparak Bulgar devletinin yıkılmasına neden olmuşlardır.²⁶⁸

Attila Han’ın oğlu İrnek, “Bulgar hakanlar listesine” göre Bulgar hükümdar ailesinin atası olarak kabul edilmektedir.²⁶⁹ Attila’nın 453’te ölümü üzerine oğlu İrnek kendisine bağlı Avrupa Hunları ile geri çekilerek Karadeniz kıyılarına geldiler

²⁶³ Bulgarlar ve Hazarlar arasındaki mücadeleyi Bulgarların kaybetmesi üzerine Batbay yönetimindeki Kuban Bulgarları Hazarların egemenliğini tanıdılar. Hazarlara baş eğmeleri nedeniyle Kuban Bulgarlarına Kara Bulgarlar denilmektedir. Bkz. ZELYUT, Yabancı Kaynaklara Göre Türk Kimliği, s. 71

²⁶⁴ Bazı eserlerde Oturgurlar şeklinde yer almaktadır. Bkz. GÜREL, AKGÜL vd., Türklük Bilgisi, s.37

²⁶⁵ Hazar Devleti, İtil Bulgar devletini VIII. yüzyılın sonlarında egemenliği altına almıştır. Bkz. ZELYUT, Yabancı Kaynaklara Göre Türk Kimliği, s. 72

²⁶⁶ MERÇİL, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, s.13, 14

²⁶⁷ GÜREL, AKGÜL, vd., Türklük Bilgisi, s.38

²⁶⁸ ZELYUT, Yabancı Kaynaklara Göre Türk Kimliği, s. 92

²⁶⁹ KAFESOĞLU, Türk Milli Kültürü, s.190

ve burada bulunan Ogur Türk zümresi ile karışarak Türkçe “karışmak” manasına gelen Bulgar adını aldılar.²⁷⁰

V. yüzyılda Hun bakiyeleriyle birlikte Bulgarları oluşturan Oğuzların batı kolu olan ve boy birlikteliği şeklinde yaşayan Ogurlara IV. yüzyıl içerisinde Hazar bozkırlarında ve batısında yer alan bölgelerde rastlanılmaktadır.²⁷¹

700’lü yıllardan itibaren Kuzey Kafkasya’ya “Patria Onoguria” (On-ogurların yurdu) denilmekteydi.²⁷²

Bulgarlar kamışlık ve iç içe geçmiş ağaçların olduğu bir yerde yaşarlar.²⁷³

Bulgarlar çok kısa bir süre içerisinde yerleşik hayata geçmiş ve tarımla ilgilenmeye, şehirler kurup ticari faaliyetlerde bulunmaya başlamışlardır.²⁷⁴ Bulgarlar avcılık ve kürk ticareti dışında çiftçilikle de ilgilenmekteydiler.²⁷⁵

Günümüzde Çuvaş diye adlandırılan Türk topluluğunun Bulgarların torunları oldukları kabul edilmektedir.²⁷⁶

3.5.1.2. İTİL BULGAR DEVLETİ

Büyük Bulgarya Devleti Kobrat’ın ölümüyle parçalanmış, Kobrat’ın oğlu Kotrag, büyük çoğunluğunu Otuz-Oğuzların oluşturduğu Bulgar kütlesini yönetimi altına alarak İtil ve Kama nehirlerinin birleştiği Orta İtil bölgesinde İtil Bulgar Devletini kurmuştur. İtil Bulgar Devleti kuruluşundan itibaren Hazar Hakanlığına

²⁷⁰ ÇANDARLIOĞLU, İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü, s.87

²⁷¹ AHMETBEYOĞLU, “Uzlar”..., s. 61

²⁷² KAFESOĞLU, Türk Milli Kültürü, s.195

²⁷³ Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle..., s.293

²⁷⁴ KURAT, ...Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri, s.113

²⁷⁵ KAFESOĞLU, Türk Milli Kültürü, s.193.

Eserlerde Bulgarların ziraatin yanı sıra avcılık ve kürk ticareti yaptıkları yönündeki bilgilere karşın bölgeyi ziyaret eden Müslüman seyyahlar eserlerinde Bulgarların yalnızca ziraatla ilgilendiklerini belirtmişlerdir. Bkz. Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle..., s.294.

²⁷⁶ KAFESOĞLU, Türk Milli Kültürü, s.202

bağlı idi.²⁷⁷ VII.-XV. yüzyıllar arasında varlığını sürdüren İtil Bulgar devletinin çoğunluğunu Otuz-Ogurlar oluşturmaktaydı.²⁷⁸

Bulgar tüccarlarının Hazar, Harezm ve Sasani ülkelerinde Müslüman tüccarlarla temas halinde olmaları İslamiyet'i tanımlarına dolayısıyla da X. yüzyıl başında İslamiyet'i kabul etmelerine olanak tanımıştır.²⁷⁹

X. yüzyıl başlarında İtil Bulgarları Hazar hâkimiyetinden kurtulmaya çalışmaktaydı. Almuş b. Şilki Müslüman olarak Cafer b. Abdullah ismi almış böylelikle Hazarlara karşı İslam Halifesinden yardım istedi.²⁸⁰ Almuş'un evlilik yoluyla Oğuzların yöneticisi Etrek ile ittifakı olması Hazar nüfuzunu kırmada etkili olmuştur.²⁸¹

İslamiyet'i benimseyen İtil Bulgarları Türk-İslam kültürünün Avrupa'daki temsilcileri oldular. İtil Bulgar topraklarında camiler yapıldı, kadılıklar kuruldu ve İslam ülkeleriyle temaslar kuruldu.²⁸²

Moğolların XIII. yüzyılda İtil Bulgarlarına yaptığı saldırılar zararsız bir şekilde atlatılmış olsa da Batu Han idaresinde ordu İtil Bulgarlarına büyük zararlar verdi. Geriye kalan Bulgarlar Moğol ordusunun tahrip ettiği Bulgar şehrini canlandırmaya çalışsa da Altınorda Hanı Pulat Timur Han Bulgar şehrini yeniden tahrip etti. Timur Gürkan²⁸³ Toktamış üzerine yaptığı sefer esnasında Bulgar şehri yine tahrip edilmesiyle Bulgarlar dağıldı.²⁸⁴ İtil Bulgarları Kazan bölgesine yerleştiler.²⁸⁵

İbn Rusteh Bulgarların Burdâs ülkesine sınır olduklarını ve Etil adında bir ırmak kıyısında yaşadıklarını, hükümdarlarının adının 'İl-teber Almuş b. Şilki' olduğunu ve dinlerinin İslamiyet olduğunu kaydetmiştir.²⁸⁶ Kaynaklara göre İtil

²⁷⁷ BEDİRHAN, İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü, s. 170, 171

²⁷⁸ TAŞAĞIL, Kök Tengri'nin Çocukları..., s.281

²⁷⁹ GÜNAL, İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü, s.79

²⁸⁰ GOLDEN, Türk Halkları Tarihine Giriş, s.301

²⁸¹ GOLDEN, Türk Halkları Tarihine Giriş, s.302

²⁸² ÇANDARLIOĞLU, İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü, s.90

²⁸³ GÜNGÖR, Tarihte Türkler, s.52

²⁸⁴ ÇANDARLIOĞLU, İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü, s.90

²⁸⁵ GÜNGÖR, Tarihte Türkler, s. 52

²⁸⁶ GOLDEN, Türk Halkları Tarihine Giriş, s.299

Bulgarları İslamiyet’i Abbasi halifeleri el-Memûn (813-843) ve el-Vasik-Billah (842-847) dönemlerinde resmi din olarak kabul etmişlerdir.²⁸⁷

İslamiyet İtil Bulgarları arasında genel olarak barış yoluyla yayılmış olsa da ilerleyen dönemlerde baskı yoluyla yayılmaya çalışılmıştır. İlteber Almış Han İslamiyet’i kabul etmeyen Suvarları savaşıla tehdit etmiştir.²⁸⁸ Suvarlar daha sonraları Almış Han’a itaat edip Müslümanlığı benimsemişlerdir. Gerek el-İstahrî ve İbn Havkal’ın Bulgar ve Suvar kentlerinde Müslümanların yaşadığı ve oralarda Ulu Cami’lerin olduğu yönünde verdikleri bilgiler gerekse de X. yüzyıl ortalarına ait olan ve Suvar beyi adına basılmış paralar İslamiyet’in hiç değilse beyler tarafından benimsediğini kanıtlamaktadır.²⁸⁹ İtil Bulgarları içerisinde büyük âlimlerin ve zâhidlerin yetişmesi İslamiyet’i cazip hale getiriyordu.²⁹⁰

İslamiyet’i kabul eden İtil Bulgarları komşularına cihad ilan etmiş, Rus Knez’i Vladimir’i ve Rus halkını İslamiyet’e davet için elçi göndermiş fakat Rus Knez’i İslamiyet’i benimsememiştir.²⁹¹

Seyyahların bir kısmı Bulgar evlerinin ahşaptan yapılmış olduğunu yazmaktadır. Fakat Bulgarlar bina yapımında genel olarak taş ve tuğlalar kullanılmıştır.²⁹²

İtil Bulgarları tarım yapabilmelerine olanak tanıyan verimli topraklara ve uygun iklimin koşullarına sahip bölgelere sahip olmaları nedeniyle çiftçilikle ilgilenmiş, yaşadıkları coğrafyanın konumu itibarıyla de ticaret yapmışlardır. Bunun yanı sıra dericilik, kürkçülük, seramikçilik ve maden işleme sanatıyla da ilgilenmişlerdir.²⁹³

İtil Bulgarları yüzyıllarca süregeldiği için kendi ruhlarına çok daha yakın olan, atalarının dini Tengri inancından hemen vazgeçememiş; gerek Tengri’nin emrindeki Tanrılar inancı, bazı kùltler İslami bir hüviyet kazanarak İslamiyet ile

²⁸⁷ DAVLETŞİN, Türk Tatar Kültür Tarihi, s. 190

²⁸⁸ DAVLETŞİN, Türk Tatar Kültür Tarihi, s.193,194

²⁸⁹ DAVLETŞİN, Türk Tatar Kültür Tarihi, s.194

²⁹⁰ GÜNGÖR, Tarihte Türkler, s.64

²⁹¹ DAVLETŞİN, Türk Tatar Kültür Tarihi, s. 195,196

²⁹² ÖGEL, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi..., s. 245

²⁹³ YAZICI, Nesimi, İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 2013, s. 122, 123

çelişmeyen ve İslamiyet'in iman esasları açısından herhangi bir sakıncası olmayan bir niteliğe büründürülmüş böylece toplum hafızasında varlığını sürdürme gelmiştir.²⁹⁴

Bulgarlar başlarını tıraş etmekteydi lakin ileri gelenler başlarının yalnızca ön tarafını tıraş edip saçlarını arkadan üç örgü yaparlardı.²⁹⁵ Türk erkekleri genel olarak saçlarını uzatırdı. Saçların serbest bırakıldığı gibi örüldüğü de olurdu. Başın yalnızca tepesi tıraş olurdu, bu bir Türk âdeti idi.²⁹⁶

3.5.2. İBN FADLAN SEYAHATNAMESİNE GÖRE BULGARLAR

İslamiyet İtil Bulgarları arasında Samaniler vasıtasıyla yayılmıştır.²⁹⁷ İbn Fadlan elçilik için gittikleri Bulgar hükümdarının kendilerini görünce secdeye kapandığını²⁹⁸ ve üzerlerine gümüş paralar saçtığını ifade etmektedir. ²⁹⁹ Bulgarlar İslamiyet'i benimsemeden önce putperest olup her doğa olayının farklı bir Tanrı'nın sorumluluğunda olduğuna inanmış olmalarına rağmen tek Tanrıca olmaları hasebiyle Bulgar putperestliğinin kendine özgü yönleri bulunmaktaydı.³⁰⁰ “Tengri'nin başka üst Tanrı'ya adeta olanaksız kılan tekliği, hemen hemen tüm Eski Türk kaynaklarında vurgulanmaktadır.” Gök tekliği ifade ettiği için Gök Tengri hariç, Tengri sözcüğü kullanılırken her zaman “bir”(tek) sıfatını da Tengri sözcüğüyle birlikte kullanmışlardır.³⁰¹ İbn Fadlan Halife tarafında gönderilen hediyeleri Bulgar hükümdarına takdim ettiğini, siyah hilat ve siyah sarığı giydirdiğini, Bulgar hükümdarına sırasıyla Abbasi Halifesi el-Muktedir'in, Vezir Hâmid b. El-Abbas'ın ve Nezîr el-Haramî'nin mektuplarını okuduğunu, mektupların okunması bitince hükümdarın adamlarının hükümdarın üzerine altın paralar saçtıklarını belirtmiştir. Hükümdarın karısına da insanların huzurunda hilat giydirdiğini ve böylece kadınların hükümdarın karısının üzerine gümüş paralar saçtıklarını, bir gelenek olarak

²⁹⁴ DAVLETŞİN, Türk Tatar Kültür Tarihi, s.202

²⁹⁵ ANADOL, ABBASLI, vd., Türk Kültür ve Medeniyeti, s. 294

²⁹⁶ ESİN, İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi..., s.106

²⁹⁷ DAVLETŞİN, Türk Tatar Kültür Tarihi, s.199

²⁹⁸ Hristiyan Bulgarlar da birbiriyle karşılaştıklarından birbirine secde etmektedir. Bkz. Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle..., s. 294

²⁹⁹ ŞEŞEN, İbn Fadlan Seyahatnamesi, s. 20, 21

³⁰⁰ DAVLETŞİN, Türk Tatar Kültür Tarihi, s. 200

³⁰¹ DAVLETŞİN, Türk Tatar Kültür Tarihi, s. 201

hükümdarın eşinin hükümdarın yanında oturduğunu ifade etmektedir.³⁰² Türk töre ve adetlerine göre resmi törenlerde, kabullerde hükümdarın eşi yani katun (hatun) da törenlere iştirak eder hükümdarının yanında yer alırdı.³⁰³ Abbasi Halifesinin gönderdiği elçilik heyeti 22 Mayıs 922 tarihinde İtil Bulgar Devletine gelmesiyle; ülke merkezinde büyük bir meclis toplanmış ve Abbasi Halifesinin İtil Bulgar Hükümdarına yazdığı mektubu oradaki herkes ayakta dinlemiştir. Abbasi Halifesi ve İtil Bulgar hükümdarı şerefine Merkezî camide namaz kılınmıştır. Daha sonraki dönemlerde de hükümdardan sonra Halife adına hutbeler okunmuş ve paralar bastırılmıştır.³⁰⁴ İbn Fadlan yalnızca Merkezî camiden bahsederken İbni Rusta ve Mesûdi camilerden, İbn-i Havkal sayı vererek yirmi cami olduğundan bahsetmiştir.³⁰⁵

Hükümdarın safrasındaki kızartılmış etten önce kendisinin birkaç parça yediğini sonrasında sırasıyla misafirlerine, sonrasında ise beylerine en son ise evlatlarına birer parça verdiğini, hükümdarın bir parça et verdiği kişinin önüne hemen bir sofraya getirildiğini böylece herkesin kendi sofrasından yediğini hükümdar ikram etmeden kimsenin önüne sofraya kurulmadığını bunun bir adet olduğunu ifade etmiştir.³⁰⁶ Bulgar hükümdarı İlteber Almış Han'ın yemek yenirken ve dağıtılırken bir kabile, klan başkanı gibi davranmış olması klan sofrası geleneğinin bir uzantısı olarak karşımıza çıkmaktadır.³⁰⁷ Bulgar diyarında önceleri hutbenin “ Allah'ım! Bulgar hükümdarı İltabar'ı islah et” şeklinde okunduğunu belirten İbn Fadlan, Bulgar hükümdarına bu şekilde hutbe okunulmaması gerektiğini, gerçek hükümdarın yalnızca Allah olduğunu belirttiğini, bunun üzerine Bulgar hükümdarının kendisine nasıl hutbe okutmanın caiz olduğunu sorduğunu ve babası kâfir olduğu için onun adını anmak istemediğini ayrıca babasının verdiği adı da kullanmak istemediğini ifade etmiştir. Bulgar hükümdarının Halifenin adını sorduğunu ve bu adı almasının

³⁰² ŞEŞEN, İbn Fadlan Seyahatnamesi, s. 21, 22

³⁰³ YAZICI, İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi, s. 122.

Hatun elçi kabullerinde ve itimatname taktimi törenlerinde yer almakta, bunların yanı sıra hatun savaş kurulu üyeleri arasında yer almaktadır. Bkz. GÖKSEL, Burhan, Çağlar Boyunca Türk Kadını ve Atatürk, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1993, s. 108

³⁰⁴ DAVLETŞİN, Türk Tatar Kültür Tarihi, s.198

³⁰⁵ DUNLOP, D. M., Hazar Yahudi Tarihi, Çev. Zahide Ay, İstanbul, Selenge Yayınları, 2008, s.130; Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle..., s. 118

³⁰⁶ ŞEŞEN, İbn Fadlan Seyahatnamesi, s.22, 23

³⁰⁷ DAVLETŞİN, Türk Tatar Kültür Tarihi, s.47

caiz olup olmadığını sorduğunu ve İbn Fadlan'ın caiz olduğunu belirtmesi üzerine kendi adını Halife'nin adından dolayı Ca'fer babasının adını da Abdullah olarak aldığını belirtmiştir.³⁰⁸ İbn Fadlan seyahatnamesinde Bulgar hükümdarı İlteber Almış Han'a Cafer b. Abdullah adını kendisinin verdiği yönünde bir bilgi kaydetmiş olmasına rağmen bu bilginin doğruluk payı bulunmamaktadır. İtil Bulgar hükümdarı İlteber Almış Han Cafer b. Abdullah adını İbn Fadlan'ın ülkelerini ziyaretinden en az on yıl önce almıştır.³⁰⁹

Halifeden istenilen ve Halife tarafından gönderileceği söylenen 4000 bin dinar paranın elçi heyeti tarafından getirilmemesi üzerine Bulgar hükümdarının, Halifenin gönderdiği paraların nerede olduğunu İbn Fadlan'a sorduğunda, İbn Fadlan paranın toparlanmadığını, gecikmemek adına paranın toparlanmasını beklemeden geldiklerini belirtmesi üzerine gerginlik yaşandığını belirtmiştir. Bulgar hükümdarının müezzinin Ezan'ın ifadelerini ikişer defa söylemesi üzerine İbn Fadlan Halife'nin sarayında ikamet tekli söylendiğini belirtmesi üzerine Bulgar hükümdarı önce buna uyulması yönünde emir vermiş ve günlerce bu usul üzere ikamet yapılmıştır. İbn Fadlan Bulgar hükümdarının paradan ümidini kesmesi üzerine müezzine ikamet ifadelerini yeniden ikişer defa okuttuğunu bu nedenle aralarında münakaşa yaşandığını, münakaşa sonucunda hükümdarın sözüne güvenilir biri gelinceye dek İbn Fadlan'ın dediklerini yapmayacağını, buna karşı hükümdara cevap veremediklerini belirtmiştir.³¹⁰ İslamın merkezi konumunda bulunan yerlerden alınan eşyalar dahi Müslüman Bulgarlar için kutsal gibi algılanıyordu. Abbasi Halifesi tarafından Bağdat'tan gönderilen paralar Bulgar hükümdarına göre büyüleyici bir güce sahip bulunmaktaydı.³¹¹ Bulgarların çoğunluğu Müslümandır ve cami ve medreseleri, müezzin ve imamları vardır. Kafir olan Bulgarlar ise karşılaştıkları arkadaşlarının önünde yere kapanmaktadır.³¹²

³⁰⁸ ŞEŞEN, İbn Fadlan Seyahatnamesi, s. 23, 24.

İtil Bulgar Devletinde okunan Cuma hutbelerinde "Allahım, Bulgar İl-teberini (hükümdar) doğru yola götür." Denilmektedir. Bunun yanı sıra İtil Bulgar hükümdarı babası Müslüman olmadığı için adını anmamakta onun yerine babası için Abdullah adını kullanmaktadır. Bkz. GÜNGÖR, Tarihte Türkler, s.63

³⁰⁹ DAVLETŞİN, Türk Tatar Kültür Tarihi, s.190

³¹⁰ ŞEŞEN, İbn Fadlan Seyahatnamesi, s. 24-26

³¹¹ DAVLETŞİN, Türk Tatar Kültür Tarihi, s.193

³¹² GOLDEN, Türk Halkları Tarihine Giriş, s.300

İbn-i Fadlan eserinde Bulgar ülkesinde kaldıkları ilk akşam güneş batmadan önce gökyüzünün kıpkırmızı olduğunu, havadan şiddetli seslerin geldiğini, gökyüzüne baktığında insan, hayvan ve silah görüntüsündeki iki bulut kümesi gördüğünü ve bu bulut kümelerinin sanki birbirleriyle savaşan iki askeri birlik gibi hareket ettiğini bu durumun kendilerini korkuttuğunu, korktuklarını gören Bulgarın kendilerine güldüğünü, bu görüntülerin ve seslerin bir müddet sonra sona erdiğini bunun ne olduğunu sorduklarında Bulgar hükümdarının atalarımız bunların Müslüman ve kafir cinler olduklarını ve her gece böyle savaştıklarını ifade etmiştir.³¹³ Bulgar tarafından yıldırım ve gök gürültüsü sadık olan ve sadık olmayan cinlerin savaşı olarak düşünülmüştür.³¹⁴

Bulgar ülkesinde gecenin kısa olduğundan bahsediliyor. İbn Fadlan Bulgarların köpek ulumasını uğurlu saydığını, o yıl bereket, bolluk ve sulh olacağına inandıklarını ifade etmektedir.³¹⁵ Bulgar ülkesinde arpa ve buğdayın bol olduğunu, en çok yedikleri şeyin karaca darı ve et olduğunu ifade eden İbn Fadlan, Bulgarların ettiklerinden dolayı hükümdara öşür ödemediğini her evin vergi olarak yılda bir kez hükümdara bir samur derisi vermekteydi. Yağma için giden askerlerin ganimet elde etmesi sonucunda bundan bir miktarın hükümdarın payı olduğunu, düğün yapanların, davet verenlerin de hükümdara bir miktar yiyecek, bir sahrac³¹⁶ bal ve bir miktar bozulmuş buğday verdiklerini belirtmektedir.³¹⁷ Bulgar ülkesinde zeytinyağı, susamyağı, tereyağı gibi yağlar yerine balık yağı kullanıldığını, arpadan bir çorba yapıldığını bu çorbanın kızlar ve oğlanlar tarafından içildiğini, arpayla et pişirildiğinde kızların arpayı, erkeklerinse eti yediğini şayet teke başıyla pişirilirse kızların da etini yediklerini kaydetmiştir.³¹⁸ Bulgarlara ait çok sayıda olta bulunması Bulgarların balıkçılıkla ilgilendiğini göstermektedir.³¹⁹ Balıkçılığın yaygın olmasının doğal bir sonucu olarak Bulgarlar diğer yağlardan çok balık yağını kullanmış olabilirler.

³¹³ ŞEŞEN, İbn Fadlan Seyahatnamesi, s.26

³¹⁴ DAVLETŞİN, Türk Tatar Kültür Tarihi, s.29

³¹⁵ ŞEŞEN, İbn Fadlan Seyahatnamesi, s.27, 28

³¹⁶ Ramazan Şeşen Sahrac sözcüğünün sahrac şeklinde de okunabileceğini lakin miktarının bilinmediğini not düşmüştür. Bkz. ŞEŞEN, İbn Fadlan Seyahatnamesi, s.29

³¹⁷ ŞEŞEN, İbn Fadlan Seyahatnamesi, s.29

³¹⁸ ŞEŞEN, İbn Fadlan Seyahatnamesi, s.29

³¹⁹ ÖGEL, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi..., s. 248

Bulgarların hepsinin kalpak giydiğine değinen İbn Fadlan hükümdar ata bindiğinde hizmetçisinin ya da başka herhangi birinin yanında bulunmadığını, hükümdarın çarşıdan geçtiği esnada herkesin ayağa kalkarak kalpağını başından çıkarıp koltuğunun altına aldığını kaydetmiştir. İbn Fadlan hükümdarın huzuruna çıkan herkesin hatta hükümdarın çocuklarının ve kardeşinin de aynı şekilde kalpağını çıkarıp koltuğunun altına aldığını ifade etmiştir. İbn Fadlan hükümdarın selamlanma şeklini; hükümdarın huzurundaki kişi hükümdara başıyla selam verdikten sonra oturur tekrar ayağa kalkar, hükümdar emredene kadar oturmayıp ayakta bekler ve hükümdar oturmasını emredince diz çökerek oturur ve hükümdarın huzurunda olduğu sürece kalpağını koltuğunun altında tutar hiçbir şekilde göstermediğini seyahat notlarında belirtmiştir.³²⁰ Türk töresince ‘Çökmek’ hürmet ve tevazu göstergesiydi ve özellikle iki diz üzerine çökmek yaygın bir adetti. Diz çöken kişi ellerini kavuşturur ve uzun elbiselerde gizlerdi. Bu durum boyun eğmenin göstergesiydi ve buna “yükünmüştür” denilmekteydi.³²¹

Bulgarların kubbeli çadırlarda yaşadığını hükümdarın da halktan farklı olarak 1000 ya da daha fazla kişiyi alacak büyüklükte çadırda yaşadığını, çadırın içinin Ermeni halılarıyla döşeli olup Rum dibası³²² ile kaplı bir tahtı olduğunu belirtmektedir.³²³ Bulgarlarda bir kişinin erkek çocuğu olduğunda çocuğu babası değil de dedesinin aldığını ve adam oluncaya kadar ona baktığını, bununla beraber birisi vefat ettiğinde çocukları yerine kardeşlerinin mirasçı kabul edildiğini kaydetmiştir.³²⁴ Bulgar diyarında bir eve yıldırım düştüğünde o eve hiç kimsenin yaklaşmadığını, Allah’ın gazabına uğradıkları düşüncesiyle evi ve içindekileri insanlar da dâhil telef oluncaya kadar öylece bıraktıklarını belirtir.³²⁵ Türklerin inancına göre yıldırım ve gök gürültüsü Tengri tarafından idare edilmekteydi.³²⁶

³²⁰ ŞEŞEN, İbn Fadlan Seyahatnamesi, s.30

³²¹ ESİN, EmeL, Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu, İstanbul, Kabalcı Yay., 2006, s. 324-326

³²² Diba: Altın ve gümüş işlemeli bir tür ipek kumaş. Bkz. “Diba”, TDK, Büyük Türkçe Sözlük, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5bb6620ac37777.31751259 (04.10.2018)

³²³ ŞEŞEN, İbn Fadlan Seyahatnamesi, s.30

³²⁴ ŞEŞEN, İbn Fadlan Seyahatnamesi, s.30.

Bulgarlar için aile büyükleri önemli bir yere sahipti. Erkek çocuklar gerekli becerileri elde etmeleri ve hayatı öğrenmeleri için erginliğe kadar dedelerinin yanında kalırdı. Bkz. DAVLETŞİN, Türk Tatar Kültür Tarihi, s.46,47

³²⁵ ŞEŞEN, İbn Fadlan Seyahatnamesi, s.30

³²⁶ DAVLETŞİN, Türk Tatar Kültür Tarihi, s.32

Başkurtlarda görülen yıldırım; Tengri'nin kötü güçlerle mücadele etsin diye görevlendirdiği meleğe, verdiği ucunda ateş taşı olan kamçıdan koparak oluştuğu yönündeki inanışın³²⁷ Bulgarlarda da olma ihtimalini göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Tam olarak böyle bir inanış olmasa da ev sahibinin Tanrı'yı kızdırdığından yıldırım gönderdiği, ev sahibi ile ilişki halinde olurlarsa Tanrı'nın kendilerini de cezalandırabileceğinden korkmakta oldukları için böyle bir tutum sergiledikleri açıktır.

Bulgar töresince bir adam bir adamı isteyerek öldürmüşse bunun karşılığında o kişi de öldürülür eğer yanlışlıkla öldürmüşse, öldüren kişi üç somun ve bir testi su ile kayın ağacından bir sandık içerisine konulur ve sandık çivilenir bu haldeyken darağacı gibi dikilen ağacın arasına asar ve “Onu yer ile gök arasında bırakıyoruz. Yağmur ve güneş altında kalsın. Belki Allah ona acır” diyerek çürüyünceye kadar orada asılı bir şekilde kaldıklarını ifade eder.³²⁸ Ağaç kişi ile Tanrı arasında bağlantı kuran, yer ile göğün ilişki kurmasını sağlayan bir nesne olarak düşünülmekteydi.³²⁹ İbn Fadlan Bulgarların cevval ve bilgili birini gördüklerinde, onun Rabbe hizmet etmesi gerektiğini söyleyerek boynuna ip geçirip bir ağaca astıklarını ve ip parçalanana kadar orada asılı bırakıldığını belirtmiştir.³³⁰ Ağaca asılarak ölüme terk edilmesi “hayat ağacı” düşüncesiyle ilişkili olabilir. Tengri'ye hizmet etmek için belirlenen akıllı ve güçlü kişilerin en yüksek ağaca asılması muhtemelen o ağacın Tengri'ye yakın olduğu için ölümlerinin ruhunun Tengri'nin yanına gittiği düşüncesinden kaynaklanmaktadır.³³¹

Üzerinde silah varken işeyen kişinin silahı ve elbiselerinin yağmalanmasının Bulgarların âdeti olduğunu şayet silahını çıkarıp işerse bu yağmalama olayının gerçekleşmediğini belirtmiştir.³³² Bulgarlarda erkeklerin ve kadınların birbirinden sakınmayıp aynı nehirde çıplak bir vaziyette yıkandıklarını lakin asla zina yapmadıklarını, zina yapan kişiyi kol ve bacaklarından dört kazığa bağlayarak

³²⁷ DAVLETŞİN, Türk Tatar Kültür Tarihi, s.33

³²⁸ ŞEŞEN, İbn Fadlan Seyahatnamesi, s.30, 31

³²⁹ ALİZADE, Türk Mitolojisinde Kültler, s. 47

³³⁰ ŞEŞEN, İbn Fadlan Seyahatnamesi, s.31.

Türk mitolojisinde yer alan “hayat ağacı”, “dünya ağacı” inancı İtil Bulgarlarında da bulunmaktadır.

Daha geniş bilgi için bkz. DAVLETŞİN, Türk Tatar Kültür Tarihi, s.27

³³¹ DAVLETŞİN, Türk Tatar Kültür Tarihi, s.43

³³² ŞEŞEN, İbn Fadlan Seyahatnamesi, s.31

vücudunu baştan ayağa doğru ikiye bölerek cezalandırdıklarını ve her bir parçasını bir ağaca astıklarını, hırsızlığın cezasının da zinanın cezası ile aynı olduğunu ifade etmiştir.³³³ Madara’da yapılan kazılarda Bulgarlara ait hamam bulunmuştur.³³⁴ Bulgarların ormanlardaki arı yuvalarında bal aramaya gittiklerine, Bulgarlar içerisinde çok sayıda tüccar olduğuna, bu tüccarların Türk ülkesinden koyun getirdiklerine, Visu³³⁵ ülkesinden samur ve siyah tilki kürkü getirdiklerine değinmiştir.³³⁶ İbn Fadlan Bulgarlar arasında Berencer adlı 5000 kişiden oluşan bir aile olduğunu ve bu aileden herkesin Müslüman olduğunu, ahşaptan yapılmış bir mescitlerinin olduğunu, orada namaz kıldıklarını lakin bu aileden hiç kimsenin Kur’an-ı Kerim okumayı bilmediklerini, içlerinden bir gruba namaz kılacak kadar Kur’an okumayı öğrettiğini, Talut adlı birinin Müslüman olduğunu adını değiştirerek Muhammed adını aldığını; eşinin, annesinin ve çocuklarının da Müslüman olup Muhammed adını aldıklarını, ona Fatıha ve İhlas sûrelerini öğrettiğini ve o kişinin bu sûreleri öğrenmekten aşırı derecede sevinç duyduğunu belirtmiştir.³³⁷ İbn Fadlan Halce adlı üç gölden oluşan bir sudan bahseder bu suyun Hazar Denizi’ne dökülen Etil nehrine 1 fersah³³⁸ mesafede olduğunu ve bu nehir üzerinde kısa aralıklarla çarşı kurulduğunu ve burada ticaret yapıldığını ifade etmiştir.³³⁹

Müslüman bir Bulgar ya da bir Harezmi öldüğünde onu Müslümanlar gibi yıkayıp önünde bayrak olan bir arabaya koyar defnedileceği yere getirir, cenazenin etrafına bir çizgi çizip çizgi içerisinde mezarı kazıp ölü buraya defnedilir. Ölen kişinin arkasında kadınların ağlamadığını erkeklerin ağladığını, ölen kişi halkın ileri gelenlerinden biri ise öldüğü gün hür kişilerin ölen kişinin çadırına girip ağıt yaktıklarını, hürlerin ağıtları bittikten sonra kölelerin çadıra geldiğini ve yanlarındaki deri kırbaçla kendi vücutlarına vurup vücutlarını yaralayıp ağıt yaktıklarını, ölüne çadırının kapısına bayrak diktiklerini bu bayrağın 2 yıl boyunca burada kaldığını,

³³³ ŞEŞEN, İbn Fadlan Seyahatnamesi, s.31

³³⁴ ANADOL, ABBASLI, vd., Türk Kültür ve Medeniyeti, s. 294

³³⁵ Şeşen Visu’lardan İslam coğrafyacılarının bahsettiklerini, Visuların Beyaz Deniz civarında yaşayan Rus Vies kabilesi olduğunu ifade etmiştir. Bkz. ŞEŞEN, İbn Fadlan Seyahatnamesi, s. 27

³³⁶ ŞEŞEN, İbn Fadlan Seyahatnamesi, s. 32

³³⁷ ŞEŞEN, İbn Fadlan Seyahatnamesi, s. 32

³³⁸Fersah: Yaklaşık olarak % kilometrelik uzunluk ölçü birimi. “Fersah”, TDK, Güncel Türkçe Sözlük, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&view=bts&kategori1=veritbn&kelimesec=122190 (10.09.2018)

³³⁹ ŞEŞEN, İbn Fadlan Seyahatnamesi, s. 32

ölünün yakınlarının da bu süre boyunca yas tuttıklarını ancak 2 yılın sonunca çadırın önündeki bayrağı indirip saçlarını kesip akrabalara ziyafet verildiğini böylelikle yasin bittiğinin ilan edildiğini ölen kişinin dul eşi varsa evlenebileceğini, eğer ölen kişi halktan biri ise bu yas merasiminin bir kısmının yapıldığını ifade etmiştir.³⁴⁰ Ölünün arkasından yas tutup, yas töreni esnasında yüz ve kulağın çizilmesiyle kan akıtılması Türk yas törenlerinin bir parçasıydı.³⁴¹ Ölülerin arkasından yapılan ziyafetler atalar kültüründen kaynaklanan bir uygulamaydı.³⁴² Bulgarlara göre ölüm herkes için ortak bir felaket olarak kabul edilir ölünün yanına öbür dünyada ihtiyaç duyacağı eşyalar (giysi, silahı yiyecek, ev eşyaları) konulurdu.³⁴³

Bulgar hükümdarının Hazar Hakan'ına her hane için yıllık bir samur derisi vergi verdiğini kaydeden İbn Fadlan, Hazarlardan Bulgarlara bir gemi geldiğinde ise Bulgar hükümdarının bu mallar içinden bir miktarını gümrük vergisi olarak aldığını, Rusların ya da başkalarının getirdiği köleler içerisinden 10 köleden 1'inin ise bizzat Bulgar hükümdarı tarafından seçildiğini ifade etmektedir.³⁴⁴ Bulgar hükümdarının oğlu Hazar Hakanı tarafından rehin alınmıştır. Hazar Hakanı, Bulgar hükümdarının kızını istemiş, Hazar Hakanı Yahudi olduğu için Bulgar hükümdarı kızını vermek istememiştir. Buna rağmen Hazar Hakanı kızını zorla almış sonrasında ise kız ölmüştür. Bu sefer Hazar Hakanı, hükümdarın başka bir kızını istemiş. Hükümdar bunun üzerine kızını Eskil hükümdarıyla evlendirmiştir. Bulgar hükümdarı Halifeye mektup yazarak, bir kale yaptırmak için para istememek durumunda kalmıştır. Böylelikle İbn Fadlan'ın da içinde yer aldığı elçilik heyeti yola çıkmıştır.³⁴⁵ İtil Bulgar hükümdarı çocukları ergenlik çağına geldiğinde, çocuklarını bağlı oldukları Hazar Hakanlarına rehin olarak vermek zorunda kalmaktaydılar. Hazar Hakanının İtil Bulgar hükümdarının çocuklarını rehin olarak almasının altında yatan sebep İtil

³⁴⁰ ŞEŞEN, İbn Fadlan Seyahatnamesi, s. 36

Çin kaynaklarına göre Gök-Türkler yas törenlerinde ölüyü çadıra koyup ölü için at ve koyun kesmekte, kesilen at ve koyunları çadırın önüne serer çadırın etrafında yedi kez atla dolaştıktan sonra çadırın kapısı önünde yüzlerini kesip kan akıtmakta ve ağlamaktaydılar. Bu uygulamayı yedi kez tekrarladıktan sonra ölen kişiyi atı ve eşyaları ile birlikte yakıp önceden belirlenmiş bir günde (ilkbaharda ölenler sonbaharda, sonbaharda ve kışın ölenler ise ilkbaharda) de külünü mezara gömmekteydiler. Daha geniş bilgi için bkz. İNAN, ...Şamanizm..., s.177, 178

³⁴¹ KAFESOĞLU, Eski Türk Dini, s. 27

³⁴² DAVLETŞİN, Türk Tatar Kültür Tarihi, s.45

³⁴³ DAVLETŞİN, Türk Tatar Kültür Tarihi, s.40

³⁴⁴ ŞEŞEN, İbn Fadlan Seyahatnamesi, s. 36, 37

³⁴⁵ ŞEŞEN, İbn Fadlan Seyahatnamesi, s. 37

Bulgar Devletini itaat altına almak ve Bulgarlar arasında Museviliğin yayılmasını sağlamaktı.³⁴⁶ Ayrıca hükümdarın oğlunun ya da kardeşinin esir verilmesi eski bir gelenektir. Yapılan antlaşmayı güvence altına almak ve uzun süre korumak amacıyla böyle bir uygulama yapılmıştır.

3.6.1. RUSLAR

3.6.1.1. Slavların Kökeni

Hind-Avrupa dil ailesi grubuna dâhil kavimlerle aynı kökene sahip olan Slavların³⁴⁷ ana yurtları Vistül nehrinden başlayarak Pripet havzasını ve Orta Dnepr bölgesini içine alan bölgeydi.³⁴⁸ Slav sözcüğünün Slovo (söz) sözcüğünün kökünden geldiği ileri sürülmektedir. Slavların ana yurtlarından farklı bölgelere yayılması milattan sonraki dönemde başlamıştır.³⁴⁹

3.6.1.2. Rus Adı ve Rusların Kökeni

Kimilerine göre çok eşli yaşam süren Vikingler, artan nüfus baskısı ve iktisadi yapılarında baş gösteren bozulma nedeniyle, kimilerine göre ise iktidar mücadelesinin kaybeden tarafının para ve saygınlık kazanmak amacıyla İskandinavya toprakları dışına çıkan Vikingler Karadeniz sahillerindeki ticari faaliyetleri daha sonraları fetih hareketlerine dönüşerek Kuzeybatı Rusya'da Vikinglerin yönettiği Rus adında yeni bir halk meydana gelmiştir. Slav-Fin kabileleri Vikinglere ``Ruotsi-Ross-Rus`` demektedirler ve bu sözcük eski İsveç dilinde

³⁴⁶ DAVLETŞİN, Türk Tatar Kültür Tarihi, s.198

³⁴⁷ VERNADSKY, George, Rusya Tarihi, s. 19'da Rus sözcüğünü kullanmakta ama; Rusların menşei ile ilgili VERNADSKY, Rusya Tarihi, s.48'de " İsveçliler, 750 civarlarında Güney Rusya'ya indiler ve burada daha sonra adlarını alacakları Ruslarla karıştırdılar. Esas itibarıyla, Antlar gibi İrani bir Kavim olan Ruslar da tıpkı onlar gibi yavaş yavaş Slavlaştılar." demektedir. Bu sebeple burada Rus demekle Slav ırkını kastettiği açıktır. Bkz. VERNADSKY, George, Rusya Tarihi, Çev. Doğukan Mızrak, Egemen Ç. Mızrak, İstanbul, Selenge Yayınları, 2. Baskı, 2011, s. 19 ve s. 48.

³⁴⁸ KURAT, Akdes Nimet, Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar, Ankara, TTK, 6. Baskı, 2014, s. 5

³⁴⁹ KAMALOV, İlyas, Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2009, s. 59

“gemici” anlamına gelmekteydi böylelikle idaresi altındaki Slavlarla karışan Vikinglere Rus denilmeye başlanmıştır.³⁵⁰

“VIII. yüzyıldan itibaren İsveçlilerin ataları olan Normanların doğu kısmı, Doğu Slavlarını hâkimiyeti altına almaya başladılar. Normanlar zamanla bir taraftan Volga Nehri ile aşağı inerek Bulgar ve Hazar illerine ulaşırken, diğer taraftan da Dniyeper boyunca Karadeniz’e inerek oradaki Slavlarla temasa geçtiler. İskandinavyalı savaşçı tüccarların Slav topluluklarını idareleri altına almalarıyla, Rus kelimesi de ortaya çıkmış oldu. Rus tarihçisi V. Klüçevskiy, X. yüzyılda Rus teriminin Baltık ile Fin-Ural halklarının yaşadıkları bölgelerde ticaret yollarının denetimleri altında tutan Varyaglardan oluşan knezin *drujinasının* yönetici sınıfı için kullanıldığını yazmaktadır. Daha sonra Normanların Doğu Slavlarını idareleri altına almaları ile Slavların kurdukları yerleşim yerlerini tek çatı altında birleştirmesiyle birlikte bu isim, coğrafi anlam kazandı. Sonuç itibarıyla XI. yüzyılın ortalarında Norman savaşçı tüccarların ismi olan Rus adı, bölgedeki Slavlar için kullanılmaya başlandı.”³⁵¹

“Rus” sözcüğü Varyag (Vareg) dilinde “kürekçi, kürek çeken; gemici, denizci” gibi anlamlarına gelmektedir. İskandinavlılar deniz savaşçıları olarak tanınmış bir topluluktur.³⁵²

Finlilerin ve Estonyalıların İsveç’e “Rousiya”, Rusya’ya ise “Veniya” (Venedi= İslav) Rus sözcüğünün İsveçli denizciler için kullanıldığı bilgisini kanıtlar niteliktedir. 24-79 tarihleri arasında yaşamış Romalı yazar Pliny Starşiy’in kaleme aldığı “Estestvennaya İstoriya” tezi ile İslavlar batılı bir millet olarak ilk kez tanınmıştır. Pliny’e göre İslavlar kendilerini Venedi olarak adlandırmaktaydı.³⁵³ Atılgan, cesur ve yiğit savaşçılar olan Ruslar, Kuzey Avrupa’yı kontrol eden denizci bir topluluktur.³⁵⁴

Ticari malların güvenliğini sağlamak için İskandinavyalı Normanlardan oluşturulan ücretli askeri kıtalara yerli Slavlar tarafından Vareg denilmekteydi.³⁵⁵ “Rus” sözcüğü ise Vareglerden olmakla birlikte zamanla Slavlar arasında yerleşip devlet kuran zümreye verilen adıdır.³⁵⁶ VIII.-IX. yüzyıllarda İskandinavların etkisi altında kalmış olsa da Varegler diye adlandırılan bu İskandinav grup sayıca az

³⁵⁰ ŞENGÜL, Fatih Sabir, Sekel, Avar ve Bulgar Etnik Meselelerinin Çözümü, İstanbul, Hikmetevi Yayınları, 2013, s.40, 41

³⁵¹ KAMALOV, Altın Orda ve Rusya..., s. 60

³⁵² ADJİ, Murat, Kaybolan Millet (Deşt-i Kıpçak Medeniyeti), Çev. Zeynep Bağlan Özer, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2001, s. 5,6

³⁵³ ADJİ, Kaybolan Millet..., s. 6

³⁵⁴ ADJİ, Kaybolan Millet..., s. 5

³⁵⁵ KURAT, Rusya Tarihi..., s.17

³⁵⁶ KURAT, Rusya Tarihi..., s.17

oldukları için Slavların içerisinde eriyip gitmiştir.³⁵⁷ Bunlara ek olarak Rus adının bir Alan klanı olan “Ruk”lardan türemiş olma ihtimali de vardır.³⁵⁸

3.6.1.3. Rus ve Slavların Farklılığı Üzerine

Ruslar (İskandinavlar) zorba ve soyguncu bir topluluk olarak anlatılmaktadır. İslavlar göçebelik dönemlerinde hayvancılıkla, yerleşik hayata geçmeleriyle de tarımla ilgilenmelerine karşılık Varegler denizcilik ve savaş ganimetleri ile yaşamlarını sürdürmekteydi. Vareglerin dini Odinovu olmasına karşı İslavların bu inanıştan haberleri yoktu. Bunlara ek olarak vakayinamelerde “Rusların İslavlara karşı savaşa gittikleri” ve “İslavların Ruslara haraç ödediklerini” ifade eden bilgiler yer almaktadır.³⁵⁹ İbn Rüşd “ Rusların (İskandinavlıların) sürülmüş tarlalarının olmadığını ve besin maddelerini İslav topraklarından getirdiklerini” kaydederken Gerdizi ise Rusların (İskandinavlıların) ihtiyaçlarını zorla aldığını ifade etmektedir.³⁶⁰ Geçim kaynakları hayvancılık ve çiftçilik olan İslavlar ile yağma ve çapul ile hayatlarını sürdüren Ruslar hem dini yönden hem de yaşam tarzı gibi birçok yönden farklılık göstermektedir.

Ruslar tepelerinde bir tutam perçem bırakırken Slavyenler (Slavlar) saçlarını daire şeklinde keserlerdi. Ruslar askeri kamplarda yaşarlar, savaş ganimeti ile geçinirler; esirlerinin bir bölümünü Hazarya Yahudilerine satarlardı. Slavyenler (Slavlar) ise çiftçilik ve hayvancılıkla uğraşırlardı. Ruslar; Peçenekler ve Hazarlara komşu idiler.³⁶¹

IX.-X. yüzyıllara ait Slav mezarlarında bulunan iskeletlere göre Slavlar dolikosefal, uzun boylu, Arap kaynaklarına göre sarışın yani Kuzey ırkına mensup olmakla birlikte; komşularıyla karışmış olup aralarında mezosefal ya da brakisefal, kumral, orta böylü, siyah saçlı olanlarda bulunmakta olup safkan bir ırk olma

³⁵⁷ VERNADSKY, Rusya Tarihi, s.19

³⁵⁸ VERNADSKY, Rusya Tarihi, s.39

³⁵⁹ ADJİ, Kaybolan Millet..., s. 7

³⁶⁰ ADJİ, Kaybolan Millet..., s. 8

³⁶¹ ZELYUT, Yabancı Kaynaklara Göre Türk Kimliği, s. 432

özelliğine sahip değildi.³⁶² Rus medeniyetinin oluşumunda Slav unsurlar ve İrani (İskit, Sarmat) unsur olmak üzere iki unsur göze çarpmaktadır.³⁶³

3.6.1.4. Rus Tarihi

III. yüzyıla kadar Sarmatların egemenliği altında yaşayan Slavlar III. yy'dan sonra Gotların egemenliği altında uzun süre yaşamışlardır. IV. yy'da gerçekleşen Hun istilası üzerine bölgedeki Got egemenliği sona ermiş Güney Rusya bozkırlarında göçebe İranlılar ve Türk boyları arasında mücadeleler yaşanırken Ural dağlarının iki tarafına da Fin-Ugor kabileleri yerleşmeye başlamıştır. Slavların kuzey yönlü kolonizasyon hareketleri karşısında tutunamayan Finliler bölgelerinden çekilmek zorunda kalmışlardır.³⁶⁴ VI. yüzyıldan itibaren Avarlar Slavların büyük bir kısmını egemenliği altına almıştır.³⁶⁵ Podneprov ve İlmen Gölü sahasında önceleri Ruslar\Rosslar yaşamaktayken Doğu Avrupa'nın yerli halklarından olmayan Slavlar VIII. yüzyılda bu bölgeye gelerek yerleşmiştir.³⁶⁶ Ruslar 786 tarihinden birkaç yıl sonra Kırım'a saldırmış, daha sonra Kerç Boğazını geçerek Taman yarımadasına nüfuz etmişlerdi. Önceleri Hazar Hakanlığının idaresi altında yaşayan Ruslar 852 yılında Kiev şehrini ele geçirmiş, Arap saldırıları sonucu zayıflayan Hazarların otoritesini reddederek Slavları yönetimleri altına almışlardır. Rus kağanı unvanı olarak bağımsızlığın ilan edilmesiyle ilk Rus kağanlığı kurulmuş oldu.³⁶⁷ Rus ülkesinin doğusunda Peçenek dağları, güneyinde Ruta nehri, batısında Saklablar, kuzeyinde ise gayri meskûn topraklar yer almaktadır. Peçeneklerin ülkesinin doğusunda Guz sınırları, güneyinde Burtas (Bulgar) ve Barzas sınırları, batısında Macğari (Macar) ve Rus sınırları, kuzeyinde ise Rusa nehri yer almaktadır. Burtas

³⁶² KURAT, Rusya Tarihi..., s. 5; Kamalov bu durum ile ilgili olarak, "Slavların yaşadıkları bölgelerin Fin ve Türk ırklarına mensup kavimlerle komşu olmasından dolayı, Slavlar gittikçe "Turanlı" unsurlarla karışmaya ve ırkî özelliklerini de kaybetmeye başlamışlardır." İfadelerini kullanmıştır. Bkz. KAMALOV, Altın Orda ve Rusya..., s. 59

³⁶³ VERNADSKY, Rusya Tarihi, s.30

³⁶⁴ VERNADSKY, Rusya Tarihi, s. 42,43

³⁶⁵ VERNADSKY, Rusya Tarihi, s.45

³⁶⁶ ZELYUT, Yabancı Kaynaklara Göre Türk Kimliği, s. 431

³⁶⁷ZELYUT, Yabancı Kaynaklara Göre Türk Kimliği, s. 432

VERNADSKY, Rusya Tarihi, s.48; Kağanlık bizim anladığımız manada bir kağanlık değil de daha çok bir beylik olmalıdır. Çünkü Vernadsky Rus tarihinin Vareglerin 856 (genel kabule göre 862)'da bölgeye gelmesiyle başladığını belirtmektedir. Bkz. VERNADSKY, Rusya Tarihi, s. 50

(Bulgar) ülkesinin doğusunda ve güneyinde Guz, batısında Atil (İtil) nehri ve kuzeyinde Peçenek ülkesi yer almaktadır.³⁶⁸

Hazarların isteğiyle Bizanslılar 835 yılında Don nehri üzerinde Sarkel (Uğorca Beyaz ev) adında bir istihkâm vücuda getirmeleriyle Hazarlar hem doğuya giden Rus ticaret yolunu kontrol altına aldılar hem de Taman Rusları ile Kuzey Rusları arasındaki bağlantıyı kopararak birkaç yıl içerisinde Oka bölgesinde yaşayan Slavları egemenliği altına almayı başardı.³⁶⁹

Hazarlara bağlı olan Peçenek Türkleri ve Ruslar 860 tarihinden itibaren savaflara girmiş ve Peçenekler tarafından arka arkaya yenilgiye uğratılmışlardır.³⁷⁰ Güçlerini arttıran Ruslar 866'da Kiev'i Hazarlardan almayı başardılar.³⁷¹ İskandinav korsan Rurik'in Kuzey Rusya'da düzeni tesis edip 873 yılı civarında ölmesi üzerine Norveç doğumlu halefi Oleg beş yıl kadar sonra Kiev'e girerek kendini bağımsız bir hükümdar ilan etmesiyle Kiev Rusya'sı denilen yeni bir devlet ortaya çıkmış oldu.³⁷²

Bizanslı din adamlarının misyonerlik faaliyetleri kapsamında Hristiyanlık Kiev halkı arasında yayılmaya başlamış böylelikle Ruslar ile Bizans arasında işbirliği tesis edilmiştir. Bu işbirliğine rağmen Ruslar fırsatını buldukça Bizans topraklarına saldırıp Karadeniz şehirlerini yağmalamışlardır. Bu saldırılar ve yağma hareketleri üzerine Bizans Ruslara saldırmış ve onları yenilgiye uğratmış yenilgiye uğrayan Ruslar ise Hazarlara sığınarak onların egemenliğini tanımışlardır. Bununla beraber 939 yılında Kiev knezliğinin Hazar topraklarına saldırısı söz konusu olmuş Hazarlar da karşı bir saldırı düzenleyerek Kiev'i ele geçirmişlerdir. Kiev halkının Hristiyanlığı kabul ederek Bizans'la işbirliği yapmaya başlamasıyla Hazar-Rus çatışmaları 950 tarihlerinde başlamış ve bu çatışmalarda Peçenekler paralı asker olarak Hazarlarla mücadele etmişlerdir. 965 tarihlerinde Ruslar Hazar Devletine saldırı düzenlemiş ve başarı elde etmişlerdi. Rus saldırılarının düzenlendiği tarihlerde Guzların da Hazar ülkesine akınlar düzenlemesi Hazar yöneticilerini daha da köşeye sıkıştırmış böylece yönetim çökmüştü. Hazar yönetiminin çökmesinde halk kitlesinin Musevi Hazar

³⁶⁸ ŞENGÜL, Sekel, Avar ve Bulgar..., s.58

³⁶⁹ VERNADSKY, Rusya Tarihi, s.49

³⁷⁰ ZELYUT, Yabancı Kaynaklara Göre Türk Kimliği, s. 432

³⁷¹ YAĞMUR, Sinan, 16 Türk Devleti, İstanbul, Hayykitap, 2015, s. 149

³⁷² VERNADSKY, Rusya Tarihi, s.50,51

yöneticilerine karşı duyduğu öfke de etkili olmuştur.³⁷³ Hazar Türklerini yıpratmak isteyen Bizans genellikle Rusları Hazar Türklerinin üzerine yağma seferlerine göndermiştir.³⁷⁴ Ruslar göçebelerin yaptıkları saldırılardan korunmak amacıyla X. yüzyılın başlarından itibaren korunma kaleleri kurmuşlardır.³⁷⁵

Kiev devletinin genişlemesi Olga'nın oğlu Svyatoslav döneminde gerçekleşmiştir. Svyatoslav ilk seferini 965'de Hazarlar üzerine düzenlemiş bütün Hazar şehirlerini yakıp yıkmış³⁷⁶ ve Hazarların başkentleri Etil ve önemli şehirlerinden Sarkel'i ele geçirmiştir.³⁷⁷ Peçenekler Hazarlara karşı ittifak içerisinde oldukları Kiev'i 969 yılında kuşatmışlar, ancak Ruslar bu kuşatmayı Bulgarlardan aldıkları yardımla kırabilmişlerdi.³⁷⁸ Bizans'ın yardım talebi üzerine 967 yılında Tuna Bulgarları üzerine sefer düzenlemiş, Pereyaslavets şehrini ele geçirmiştir.³⁷⁹

Svyatoslav'ın genişlettiği Kiev devleti Peçenek saldırılarıyla zayıf düşmüş, başkentleri Peçeneklerce yağmalanmıştı. Tuna bölgesinde bulunan Svyatoslav bunun üzerine Kiev'e hareket etti ve başkenti kurtardı. Svyatoslav annesi Olga'nın 969 yılında ölmesi üzerine oğullarını büyük şehirlerin başına yönetici olarak atayarak Tuna bölgesine döndü. Bu tarihten sonra doğu sınırlarında yaşayan halkın isyanları baş gösterdi, bunun üzerine bir de Bizans İmparatoru Jahn Tsimiskes Ruslar üzerine sefer düzenledi ve Rus ordusunu bozguna uğrattı. 971'de imzalanan antlaşmaya göre Svyatoslav Bulgaristan'ı terk etti. Svyatoslav 972'de bir Peçenek saldırısına uğradı ve öldürüldü.³⁸⁰ 971'de Bulgarlara saldırılar düzenleyen fakat netice elde edemeyen Ruslar, Guz atlı birliklerinden yardım alarak 985 yılında Kama Bulgarlarına yeniden saldırı düzenlemesine rağmen yine başarı elde edememiştir.³⁸¹

³⁷³ ZELYUT, Yabancı Kaynaklara Göre Türk Kimliği, s. 432, 433

³⁷⁴ ZELYUT, Yabancı Kaynaklara Göre Türk Kimliği, s. 432

³⁷⁵ CHALIAND, Gerard, Göçebe İmparatorluklar: Moğolistan'dan Tuna'ya M.Ö. V. yy – XVI. yy, Çev. Engin Sungur, İstanbul, Doğan Kitapçılık, 2001, s. 82

³⁷⁶ YAĞMUR, 16 Türk Devleti, s. 149

³⁷⁷ VERNADSKY, Rusya Tarihi, s.53

³⁷⁸ ZELYUT, Yabancı Kaynaklara Göre Türk Kimliği, s. 433

³⁷⁹ VERNADSKY, Rusya Tarihi, s.53

³⁸⁰ VERNADSKY, Rusya Tarihi, s.54, 55.

Şimşir, Svyatoslav ve beraberindekilerin, Peçenek Başbuğu Küre tarafından öldürüldüğünü ifade etmiştir. Bkz. ŞİMŞİR, ... Türkistanda Türkler, s.134

³⁸¹ ZELYUT, Yabancı Kaynaklara Göre Türk Kimliği, s. 433

Bizans'la uzlaşan Peçenekler, Karadeniz hattına saldıran Rusları Karadeniz çevresindeki bozkırlarından uzaklaştırmış, Ruslar ancak kuzeydeki ormanlık alanlarda tutunabilmişlerdir.³⁸²

Vladimir'in, hanedanlığı esnasında 988'de Hristiyanlığı benimsemesi üzerine ülkede Hristiyanlık kurumsallaştı ve nihayetinde resmi din olarak kabul edildi.³⁸³ Hristiyanlığın Ruslar arasında yayıldığı dönemde Peçeneklerin İslamiyet'i kabul etmesi Rus-Peçenek ittifakını sonlandırırken yerini çatışmalara bırakmıştır. Kiev 1036 tarihinde Peçeneklerin saldırısına maruz kalmıştı lakin bu saldırıda Peçenekler bozguna uğrayarak Bizans topraklarına girmiş, 1046 tarihinde Bizans topraklarını yağmalamaya başlamış ve 1051 yılında İstanbul surlarına kadar gelmişlerdir.³⁸⁴ Yaroslav'ın 1054'te ölümü üzerine Rusya Yaroslav'ın oğullarının yönettiği prensliklere bölündü. Ve prensler arasında iç çekişmeler yaşandı bu iç çekişmeler 1050 tarihinde başlayıp 1250 yılına kadar sürmüştür.³⁸⁵ Moğollar Rusya'nın neredeyse tamamını fethetmiş ve iki yüzyıldan fazla bir süre Rus topraklarını işgal etmişlerdir.³⁸⁶ Ruslar ancak XVI. yüzyılda güçlü ve merkezi bir devlet oluşturabilmişlerdir.³⁸⁷

Rus tarihi açısından tarım önemli bir yere sahiptir. Halk destanlarında Rus köylüsü Rus tarihinin başkahramanı olarak karşımıza çıkmaktadır; destanlarda yer alan Mikula Selianinoviç (Köylünün Oğlu Nikolay) figürü buna iyi bir örnek teşkil etmektedir.³⁸⁸ Doğu Slavları yaşadıkları coğrafya nedeniyle zirai faaliyetler yerine; avcılık, balıkçılık ve kısmen de arıcılık yapmışlardır. Ziraata uygun alanlar buldukça ziraatla de meşgul olmuşlardır.³⁸⁹ Ruslar IX. yüzyıldan itibaren demiri işlemeye başlamışlardır.³⁹⁰

839'da kurulan ilk Rhos (Rus) birliğinin başkanın unvanının "Chacanus" (Khakanus=hakan), 988'de Hristiyanlığı benimseyen prens Vladimir'in ve daha

³⁸² ZELYUT, Yabancı Kaynaklara Göre Türk Kimliği, s. 434

³⁸³ VERNADSKY, Rusya Tarihi, s.59

³⁸⁴ ZELYUT, Yabancı Kaynaklara Göre Türk Kimliği, s. 435

³⁸⁵ VERNADSKY, Rusya Tarihi, s.62

³⁸⁶ CHALIAND, Göçebe İmparatorluklar..., s. 86

³⁸⁷ VERNADSKY, Rusya Tarihi, s.27

³⁸⁸ VERNADSKY, Rusya Tarihi, s.26

³⁸⁹ KURAT, Rusya Tarihi..., s.10

³⁹⁰ VERNADSKY, Rusya Tarihi, s.27

sonraki dönemde Knez Yaroslav'ın "kagan" unvanlarını taşıyor olmaları Ruslar üzerindeki Türk etkisine örnek teşkil etmektedir.³⁹¹

Doğu Slavlarının dini inanışlarında doğa kuvvetlerine inanma ve her kuvveti de bir Tanrı'ya isnat etme şeklinde karşımıza çıkan animizmin baskın olduğunu görmekteyiz. En büyük Tanrı ışığın ve sıcaklığın kaynağı olan Dajbog idi. Dajbog'un babası ise gök yani Svarog'du. Perun, gök gürültüsü ve yıldırımın Tanrısı, Veles ise hayvan Tanrısı idi. İnsanların annesi olarak kabul edilen yer Tanrısı ise Mat Sıra Zemlya (Yaş-Ana-Yer) adını almaktaydı. Dajbog ve Veles insanların dedeleri olarak kabul edilmekteydi. Mabetleri ve rahipleri olmayan eski Slav dininde bazı yerlerde gelecekte haber veren ve "kudesnik" diye adlandırılan bir takım kişiler türemiştir. Tanrıları sembolize etmek için ağaçtan yaptıkları putlara kurbanlar sundukları, hatta insanları kurban ettikleri bilinmektedir. Slavlarda atalar kültü de mevcuttu, ataların ruhuna önceleri "rod" (boy) denilirken sonraları –muhtemelen Türklerin etkisiyle– Türklerde bir lakap olan "Çura" ile benzer bir sözcük olan "şçur" ya da "çur" kullanılmaya başlanmıştır. Her ev ailenin iyiliğini istediğini ve aileye yardım ettiğini düşündüğü "ev dedesi" denilen kendi atasının ruhuna tapılmaktaydı. Slavlar ruhların ölümsüzlüğüne inanmaktaydı. Onların düşüncesine göre ruhlar bu dünyada gezinmekte, kırlarda, ormanlarda ve ırmaklarda yaşamaktaydı. Ormanın sahibi olduğuna inandıkları ruha "leşiy" (orman adamı), ırmakların sahibine ise "rusalki" (su perisi) denmekteydiler. Ölümden sonra yaşama inanan Slavlar ölümlerini gömer ya da yaktıkları cesedin küllerini bir testi içinde mezara koyarlardı. Ölüyle beraber kişinin hayattayken kullandığı eşyalarını, silahlarını koyar, ölü'nün ruhunun da katıldığına inandıkları, yemeklerin yenildiği, eğlenceler yaptıkları anma törenleri düzenlerlerdi. Tabiatı canlı olarak kabul eden Slavlar yazın gelişini kutlamak amacıyla Kupala yortusu adı verilen bir bayram kutlardı ve bu nedenle 24 Haziran

³⁹¹ KAFESOĞLU, Türk Milli Kültürü, s.167, 168.

Kafesoğlu'nun Rus hükümdarlarının Kagan unvanını kullandıkları bilgisini vermesine karşılık Laypanov ise Kağan unvanı kullanıldığından bahsetmeyip IX. yüzyılın başlarında Rus hükümdarlarının "Hakan" unvanını kullanmakta olduklarını ifade etmektedir. Bkz. LAYPANOV, Kazi T., MİZİYEV, İsmail M., Türk Halklarının Kökeni, Çev. Hatice Bağcı, İstanbul, Selenge Yayınları, 2. Baskı, 2010, s.128

(7 Temmuz) gecesi Tanrılar şerefine genç bir kızı suya atar ve boğarlardı. Daha sonraki dönemlerde kız yerine bir kukla atmaya başlamışlardır.³⁹²

Slavların kendilerine özgü bir dinleri bulunmamaktaydı. İletişim halinde buldukları toplumların inanışlarından etkilenen Slavların; Atalar kültü, yıldırıma, ruhların yaşadıkları yer olduklarına inandıkları nehirlere ve ağaçlara tapınma anlayışları vardı. Çok Tanrılı bir din anlayışları olan Ruslar, Teutonların Thor'u ile özdeşleşen; gök gürültüsünün ve yıldırımın İlahı olan Perun'a, İskitlerin yüce Tanrıçasına tapınmakla birlikte İrani etkinin varlığının kanıtı olan "Toprak Ana" kültürünün yanı sıra İran ilahlarına benzer İlahlara ve cinlere tapınmaktaydılar.³⁹³

3.6.2. İBN FADLAN SEYAHATNAMESİNE GÖRE RUSLAR

Ticaret amacıyla Etil nehri kıyısındaki çarşıya gelen Rusların fiziki yapılarına değinen İbn Fadlan onların gördüğü en boylu postlu kişiler olduğunu, sarışın, kızıl kişiler olup gömlek ya da kaftan giymediklerini tek kollarını açıkta bırakan, vücutlarının bir kısmını tamamıyla örten tek parça elbise giydiklerini, her birinin bir balta, geniş yüzlü Frenk kılıçları gibi viyli bir kılıç ve bir bıçak taşıdıklarını, vücutlarının yeşil dövmelerle kaplı olduğunu, kadınların ise göğüslerinde eşlerinin zenginliğine göre gümüşten, bakırdan ya da altından hukkaların* olduğunu, her hukkada bir halka olduğunu, halkaya bağlı bıçak bulunduğu ve yine eşlerinin zenginliğine göre kadınların altın ya da gümüş gerdanlıklar taktığını eşlerinin her 10 000 dirhem için bir gerdanlık aldığını, onlara göre en değerli ziynet eşyasının mavi boncuklar olduğunu, bu boncuklardan gerdanlıklar yaptıklarını belirtmiştir.³⁹⁴

Rusların Allah'ın yarattığı en pis mahlûklar olduğunu dile getiren İbn Fadlan, tuvaletten yahut cünüplükten dolayı yıkanmadıklarını, yemek yedikten sonra da ellerini yıkamadıklarını, ahlaki değerler noktasında mahremiyet duygusuna sahip olmadıklarını, ticaret için getirdikleri cariyeleri bulunduğunu ve içlerinden herhangi birinin arkadaşlarının gözü önünde cariyesiyle birlikte olabildiğini hatta bazen

³⁹² KURAT, Rusya Tarihi..., s.13, 14

³⁹³ VERNADSKY, Rusya Tarihi, s.40

* Hukka: Küçük Kutu

³⁹⁴ ŞEŞEN, İbn Fadlan Seyahatnamesi, s. 38

birbirlerinin yanında bir grubun bu şekilde cariyelerle birlikte olabildiğini belirtmiştir. Cariye satın almak amacıyla yanlarına tacirlerin girmesi halinde bile adamın cariyesiyle birlikte olmayı sürdürdüğünü ifade etmiştir.³⁹⁵ Bazı Müslüman coğrafyacılar ise İbn Fadlan'ın eserlerinde bulunan bilgilere karşılık Rusların ticaret yaptıkları için görüntülerine önem gösterdiklerini, elbiselerinin temiz olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Kölelerine iyi davranan Rusların mert ve cesur bir topluluk olduklarını, bir kavimle savaştıklarında onları yenmeden, esir almadan dönmediklerini ifade etmişlerdir. Rusları fiziksel olarak iri vücutlu, heybetli ve yiğit bir topluluk olarak betimlerken. Ruslar şalvar giydiklerini ve şalvar yapımında çok fazla kumaş kullandıklarını³⁹⁶ bunun yanı sıra bazı Rusların sakallarını tıraş ederken bazılarının sakallarını ördüklerini, elbiselerinin ise kısa olduğunu yazmışlardır.³⁹⁷

Cariyelerin her sabah büyük bir kapta su getirdiğini efendisinin ise bu su ile ellerini, yüzlerini, saçlarını yıkayıp kabın içine taradığını, ayrıca suyun içine tükürdüğünü ve sümkürdüğünü, aynı su ile evde bulunan herkesin bu işlemi sırasıyla yaptığını ifade etmiştir.³⁹⁸ Ruslar öğle yemeğinden önce bir leğende yıkanırken Slavyenler (Slavlar) akan su altında yıkanmışlardır.³⁹⁹

Ticaret amacıyla getirdikleri mallarını iyi bir fiyata satmak isteyen Rusların yüzü insan suretine benzeyen putlara tapındıklarına onlara secde edip putlara et, ekmek, şarap, süt, soğan ikram edip dua ettiklerini, bu ikramları malları alıcı bulana kadar devam ettirdiklerini, bazen mallarını satma olanağı yakaladıklarında ise “Rabbim dileğimi yerine getirdi. Onu mükâfatlandırayım” der. Koyun ve sığır öldürüp etlerinin bir kısmını sadaka olarak dağıttıklarını kalan kısmını ise putların önüne koyduklarını gece olunca köpeklerin bu etleri yediğini onlar ise Rablerinin onların hediyesini kabul ettiğini, kendilerinden razı olduğunu sandıklarını belirtmiştir.⁴⁰⁰ İçlerinden biri hastalandığında onu uzak bir yerde kendisi için yapılan bir çadıra koyup yanına ekmek ve su bıraktıklarını ve iyileşene kadar kimsenin onunla ilgilenmediğini, iyileşince onun arkadaşlarının yanına geldiğini, şayet hasta

³⁹⁵ ŞEŞEN, İbn Fadlan Seyahatnamesi, s. 38, 39

³⁹⁶ Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle..., s.297

³⁹⁷ Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle..., s.124

³⁹⁸ ŞEŞEN, İbn Fadlan Seyahatnamesi, s. 39

³⁹⁹ ZELYUT, Yabancı Kaynaklara Göre Türk Kimliği, s. 432

⁴⁰⁰ ŞEŞEN, İbn Fadlan Seyahatnamesi, s.39, 40

ölürse onu yaktıklarını, ölen hastanın köle olması durumunda onu olduğu gibi orada bıraktıklarını ve cesedini yırtıcı hayvanların yediğini belirtmiştir.⁴⁰¹

Fakir biri öldüğünde onun için küçük bir gemi yapıp öyle yaktıklarını belirten İbn Fadlan, ileri gelenlerden bir Rus öldüğünde onu önce bir mezara koyduklarını ve cesedi yakmak⁴⁰² için hazırlıklar yaptıklarını; mallarını üç parçaya ayırdıklarını üçte birini ailesine verdiklerini, üçte biri ile ölüye elbiseler diktiklerini, üçte birisiyle de şarap alıp cariyesinin kendisini onun için öldüreceği ve ölüyle yakılacağı güne kadar içtiklerini kaydetmiştir. Ölünün cariyelerine “içinizden hanginiz onunla ölmek ister” diye sorulduğunu ve içlerinden ölmek için gönüllü olan bir cariyenin ölünün yakılacağı gün öldürülüp ölüyle yakılacağını belirten İbn Fadlan ölü için bir gemi hazırladıklarını, gemiye bir sedir konulduğunu ve Rum dibasından minderler ve yastıklarla döşendiğini, öldüğünde üzerinde olan elbiselerle mezara koyulan ölünün mezardan çıkartıldığını öncelikle yakma merasimi için hazırlanan elbiselerinin giydirildiğini ve yakılmak için gemiye getirilip konulduğunu; yanına şarap, meyve, reyhan çiçeği, ekmek, et, soğan konulduğunu bunun yanı sıra bir köpeğin ikiye kesilerek gemiye atıldığını, iki atın terleyinceye kadar koşturulduğunu terleyince ise onları da parçalayıp gemiye attıklarını, sonra iki ineğin de parçalara ayrılıp gemiye atıldığını ayrıca ölünün silahlarının da ölünün yanına konulduğunu ve bunların sahiplerinin efendisiyle ölmek isteyen cariyeye ile çiftleştiğini ve “Efendine söyle, bunu seni sevdiğim için yaptım” dediklerini belirten İbn Fadlan, Cuma günü ikinci vakti ölü yakma merasiminin gerçekleştiğini, merasimde efendisi için ölmeyi tercih eden cariyenin kapı çerçevesi tarzında bir çerçeveden adamların elleri üzerine basarak 3 kez baktığını ve her defasında bir şeyler söylediğini; ilkinde kendi anne ve babasını gördüğünü, ikinci baktığında ölmüş yakınlarını gördüğünü, son baktığında ise efendisini cennette oturmuş gördüğünü ve kendisini çağırdığını söylediğini ifade ediyor. Bu ritüelin akabinde cariyenin gemiye doğru götürüldüğünü o esnada cariyenin üzerindeki iki bileziği çıkararak kendisini öldürecek olan ölüm meleği de denilen kadına verdiğini, daha sonra iki halhalını çıkarıp kendisine hizmet etmekle görevi olan ve ölüm meleğinin de kızları olan kızlara verdiğini, cariyeye gemiye çıktığı

⁴⁰¹ ŞEŞEN, İbn Fadlan Seyahatnamesi, s.40

⁴⁰² Müslüman coğrafyacılar Rusların ölülerini yakan bir topluluk olduğunu, eğer ölen adam zengin birisi ise o adamla birlikte -cariyenin de rızasını almak koşuluyla- cariyesini de yaktıklarını belirtmişlerdir. Bkz. Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle..., s.124

esnada ellerinde kalkanlar ve sopalar bulunan adamların geldiğini, cariyenin ise şarap içip şarkılar söyleyerek veda ettiğini ve ölüm meleği denilen kadın ile birlikte efendisinin de ölüsünün bulunduğu kubbeli çadıra girdiğini o esnada cariyenin bağrımları duyulmasın, başka cariyeler bu bağrımları duyup korkmasınlar, efendileri için ölmekten sakınmasınlar diye adamların kalkanlara sopalarla vurup ses çıkarmaya başladıklarını, o esnada çadıra altı adamın girip cariyeye beraber olduklarını, sonrasında bu adamlardan ikisinin cariyenin ayaklarını, ikisinin ellerini tuttuğunu diğer ikisinin de ölüm meleği denilen yaşlı kadının cariyenin boynuna geçirdiği iki ucu ayrı yöne çıkan ipi çekmek suretiyle cariyeyi boğarken yaşlı kadının da bir hançeri cariyenin kaburgalarının arasına sokarak cariyeyi öldürdüklerini ve nihayetinde ölünün en yakın akrabasının çırılçıplak bir şekilde gelip elinde ateşle tutuşturulmuş bir odun ile geminin altına konulmuş odunları tutuşturduğunu böylelikle ölü yakma merasiminin gerçekleştiğini, her şey tamamen yandıktan sonra geminin yerine yuvarlak bir tepeyi andıran bir mezar yaparak kayın ağacından bir sütun dikerek sütuna ölen kişinin ve Rus hükümdarının adlarını yazdıklarını kaydediyor. Bu merasim sonunda bir Rus, tercüman aracılığıyla İbn Fadlan'a Arapların ölümlerini toprağa atarak en sevdikleri kişilerin toprak, haşeratlar tarafından yenilmesine neden oldukları için ahmak olduklarını oysa kendilerinin ölümlerini yakarak onları hemen cennete gönderdiklerini de ifade ediyor.⁴⁰³ Hırsızlık yapan kişiyi bir ağaca astıklarını ip kopana kadar ya da ceset rüzgârlar tarafından alınıp götürülene kadar öylece kaldığını belirtmiştir. Rusların içkiye çok düşkün olduklarını belirten İbn Fadlan elinde içki kadehi ile ölenlerin dahi olduğunu belirtmiştir.⁴⁰⁴ Ruslar içerisinde büyük biri öldüğü zaman onun için ev benzeri geniş bir mezar kazar, onunla birlikte mezara yiyecek, şarap, altın ve gümüş paralar ile karısını da diri diri mezara koyup kapatırlar ve karısı orada ölür.⁴⁰⁵

Rus hükümdarlarının geleneklerinden birine göre hükümdarın sarayında en seçkin askerlerden oluşan, hükümdarı korumak için canlarını feda edebilecek nitelikte 400 kişinin bulunduğunu, bu askerlerin hizmetlerini gören birer cariyesinin yanı sıra onlarla çiftleşmek için de birer cariyelerinin bulunduğunu ifade etmektedir.

⁴⁰³ ŞEŞEN, İbn Fadlan Seyahatnamesi, s.40-44

⁴⁰⁴ ŞEŞEN, İbn Fadlan Seyahatnamesi, s.40

⁴⁰⁵ Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle..., s.297, 298

Hükümdarın tahtının büyük ve değerli mücevherlerle süslü olduğunu belirten İbn Fadlan, sarayda bulunan bu 400 askerin hükümdarın tahtının yanında bulunduğunu da ifade etmiştir. Hükümdarın 40 cariyesinin olduğunu ve bunlarla muhafızlarının yanında da birlikte olduğunu, tahtından inmediğini, tuvalet ihtiyacını dahi tahtı üzerinde bir tasa yaparak giderdiğini, tahtından ineceği zaman atının tahta yanaştırıldığını, böylelikle ata bindiğini, hükümdarın askeri işlerini yürüten, savaşlarda bulunan ve halkın işlerine bakan bir hükümdar naibi olduğunu da ifade etmiştir.⁴⁰⁶

İbn-i Fadlan Rusların fiziksel yapılarından, giyim kuşamlarından temizlik alışkanlıklarından, ahlaki değerlerinden, dini inançlarından, ölü gömme merasimlerinden, hükümdarlarının mahiyetinden bahsetmektedir. Fadlan yabancı olduğu bu topluluğun yaşam tarzı hakkında bilgi verirken temizlik alışkanlıkları, uygulamaları, genel geçer ahlaka aykırı birliktelikler gibi durumları yadırgamaktadır. Bu yadırgama durumu Fadlan'ın mensubu olduğu topluluğun gerek ahlaki anlamda gerekse de gelişmişlik düzeyi olarak Ruslara nazaran daha üst bir durumda olduklarını göstermektedir. Bu durum o dönem açısından ele alındığında İslamiyet'i benimseyen toplulukların; İslamiyet'in getirdiği ahlak kuralları, temizlik anlayışları, insani değerler dolayısıyla çağdaşı olan diğer topluluklardan daha gelişmiş, daha uygar olduğunu gözler önüne sermektedir.

3.7.1. HAZARLAR

Hazar adı Farsça ve Arapça Xzr(Xazar) İbranice Xazar, Xozar, Qazar, Süryanice Kazârâye, Bizans. Xôçαροι, Gürcüce Xazar-i, Ermenice Xazir'k', Latince Chazari, Gazari vb. Macarca Kazar, Çince Ho-sa, K'osa ve Türkçe Qazar şeklinde karşımıza çıkmaktadır.⁴⁰⁷

⁴⁰⁶ ŞEŞEN, İbn Fadlan Seyahatnamesi, s.44

⁴⁰⁷ GOLDEN, Türk Halkları Tarihine Giriş, s. 273

Hazar Türkleri Sabar Türklerinin devamıdır ve Hazar (aslı Kazar) adı “yalnız gezer” anlamına gelmektedir.⁴⁰⁸ “Hussar” sözcüğü ilk olarak Macar hanedan ailesi için kullanılmıştır. Almancadaki Ketzer “heretik” sözcüğü muhtemelen Hazar adından alınmıştır. Hazar adının menşei genel kabule göre Türkçe kaz (qaz) başboş dolaşmak ya da oradan oraya göç etmek kökünden gelmektedir ve dolayısıyla Hazar sözcüğü de göçebe manasına gelmektedir. Bu genel kabulün dışında Pelliot, kaz-mak kökünün amaçsızca dolaşmak değil de “bir şeyi kazmak” manasında kullanıldığını, J. Deny, dağın kuzeyini ifade etmek için kullanılan “Kuz” sözcüğüne -er eki ekleyerek Kuzer, Kuzar, Kozar sözcüklerinin oluşturulduğunu belirtmiştir. Eski Ermenice ve Gürcüce’de Hazar Kağanını ifade etmek için Kuzey Hükümdarı, Hazar ülkesi için de Kuzey Ülkesi tabirlerini kullanmaları bu fikri destekler niteliktedir. Bütün bunların dışında Hazar yazışmalarında Hazar olarak değil de Kazar ve Kazari, İbranice Cambridge belgelerinde ise Qazar bazen de Quzar şeklinde geçmektedir.⁴⁰⁹ Hazar sözcüğünün anlamıyla ilgili farklı görüşler mevcuttur. Bu görüşlerden birisi de, Hazar sözcüğü “Geçen Adamlar” anlamına geldiği yönündedir.⁴¹⁰

Taberî’de ve “Alban Tarihi”nde Sabirlerden bahsederken Hazarlar denilmesi, Mesûdî’nin Hazarları Sabir Türkleri, Belazurî’nin Azerbaycan’daki Sabir yerleşim yeri olan Kabala şehrini Hazar olarak adlandırması, Hazarların ve Sabirlerin karışarak bir siyasi-askeri birlik oluşturmalarının doğal sonucudur. Hazarların ve Sabirlerin bu denli karışması ise her iki topluluğun da aynı etnik kökene mensup olmalarından yani Bulgar olmalarından kaynaklanmaktadır.⁴¹¹ İranlılar tarafından Hazar adı ile anılan Türk topluluğuna, Türkler tarafından Sabar denilmekteydi.⁴¹² Bir tarihçi de olan Bizans imparatoru Constantine Porphyrogenitus, Kuzey Kafkasya’daki ve Karadeniz’in kuzeyindeki Türkleri ve Hazarları İskitler olarak adlandırmaktaydı.⁴¹³ VII.-X. yy.’da teşkilatçılığı, ticari faaliyetleri, dini hoşgörüsü ve

⁴⁰⁸ ÇANDARLIOĞLU, İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü, s.76

⁴⁰⁹ DUNLOP, Hazar Yahudi Tarihi, s.21,22

⁴¹⁰ PIATIGORSKY, Jacques , SAPIR, Jacques, Hazar İmparatorluğu VII.-XI. Yüzyıllar, Çev. Hande Gürel, İstanbul, Bilge Kültür Sanat, 2007, s. 8

⁴¹¹ ARTAMONOV, Hazar Tarihi..., s. 171, 172

⁴¹² KAFESOĞLU, Türk Milli Kültürü, s.161

⁴¹³ LAYPANOV, MİZİYEV, Türk Halklarının Kökeni, s.127

ekonomisiyle Kafkaslar ile Karadeniz'in kuzeyinde, İdil nehrinden Dnyeper-Kama ve Kiev'e kadar uzanan bölgede siyasi istikrar sağlamışlardır.⁴¹⁴

Gürcü kaynaklarına göre Gürcü kralı Mirvan (MÖ. 167-123) Hazarlarla mücadele etmiştir. Ülkesini Hazarlardan korumak amacıyla Daryalgeçidine istihkamlar inşa ettirmiştir.⁴¹⁵

Hazar Devleti Batı Kök-Türklerin bir dalı ve halefi olarak VI. yüzyılın ikinci yarısında İştami (İstemi) Kağan tarafından bölgeye sokulmuştur.⁴¹⁶ Hazarlar VI.-VII. yüzyıllarda Kök-Türklerin bir kolu sıfatıyla Bizans'la ittifak yaparak önce Sasanilerle daha sonrasında da Araplarla mücadele etmişlerdir.⁴¹⁷ Hazar Hakanlığının kurucuları en başından beri Hakan unvanını taşıdıklarında dolayı hanedanı kuran kişinin bir hakan olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu Hakan'ın İşbara Han'ın tahtan indirilen halefi olması muhtemeldir. Bu bilgiler ışığında diyebiliriz ki; Hazar Hakanlığının tarihi 651 yılında başlamaktadır.⁴¹⁸ Hazarların yöneticilerinin Kök-Türk hanedan ailesinden olma ihtimalleri yüksektir.⁴¹⁹ Batı Kök-Türk devletinde 630-651 yılları arasında Tu-lu ve Nu-shi-pi konfederasyonları arasında iç savaş yaşanmaktaydı. Bu savaşta Bulgarlar Tu-lu Türklerini desteklerken Hazarlar Nu-shi-pi Türklerini desteklemekteydi. Bu destekleri nedeniyle Hazarlar 651 yılına kadar Batı Kök-Türk devletinden ayrılmamışlardır.⁴²⁰ Çin yanlısı siyaset izleyen Nu-shi-pi Türklerinden İ-pi She-ku (İrbis She-kui) han, Tu-lu'lar tarafından tahtan indirilmiş ve Hazarlara sığınarak 651 yılında Hazar Hakanlığının temellerini attığı düşünülmektedir. Hazar Hakanlığını yönetenlere başlangıçtan beri hakan denilmesi Hazar Hakanlığı devletinin yöneticilerinin Hakan olduğunu kanıtlar niteliktedir. Kaynaklarda Hazar hakanlarının Açına boyuna mensup olduğu bilgisinin yer alması Hazar Hakanlığının temellerinin İ-pi She-ku han tarafından atılmış olduğu tezini daha da kuvvetlendirmektedir.⁴²¹

⁴¹⁴ YÜCEL, Muallâ Uydu, "Hazar Hakanlığı", *Türkler*, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, II, s.445

⁴¹⁵ YÜCEL, "Hazar Hakanlığı", s.446

⁴¹⁶ GOLDEN, Peter B., ZUCKERMAN, Constantine, ZAJACZKOWSKİ, Ananiazs, Hazarlar ve Musevilik, Haz. Osman Karatay, Çorum, Karam Yay., 2005, s. 23, 24

⁴¹⁷ TOGAN, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 57

⁴¹⁸ ARTAMONOV, Hazar Tarihi..., s. 230

⁴¹⁹ GOLDEN, Türk Halkları Tarihine Giriş, s.278

⁴²⁰ ZELYUT, Yabancı Kaynaklara Göre Türk Kimliği, s. 70

⁴²¹ ZELYUT, Yabancı Kaynaklara Göre Türk Kimliği, s. 70, 71

Hazarlar Doğu Avrupa'da ilk muntazam devlet kuran kavim olmaları hasebiyle önemli bir yere sahiptir. Hazarların İtil boyuna ne zaman geldikleri tam olarak bilinmemektedir. Sabirlerin birdenbire kayboluşlarının hemen ardından Hazar adının duyulması, Sabirler ile Hazarlar arasında bir bağlantı olduğu dikkate alınacak olursa Sabirlerin I. yüzyılda İtil-Kama boyundaki varlıkları dolayısıyla Hazarlar İtil boyunun en eski halklarından olup Kök-Türk devletinin İtil boyundaki hâkimiyetinin sona ermesiyle bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkmıştır.⁴²²

Batı Köktürk Kağanlığının VII. yüzyıl ortalarında yıkılması üzerine Hazarlar ortaya çıkmıştır.⁴²³ Yöneticileri aşına soyuna mensup olan Hazarlar⁴²⁴ kendi dönemlerinde Kağan unvanını kullanan tek Türk devletiydi.⁴²⁵

Hazar Devleti kurulduktan kısa bir süre sonra Kırım fethedilmiştir.⁴²⁶ Hazar Devletinden sonraki dönemlerde dahi Batılı kaynaklar Kırım'ı adlandırırken hala Gazaria demekteydiler.⁴²⁷

679 tarihinde Don ve Dniyeper arasındaki bölge ele geçirildi ve sonrasında Suvarlar, Bersullar ve Slav kavimleri egemenlik altına alınarak egemenlik sahasını genişletmiştir.⁴²⁸ Hazarlar VII. yüzyılın ortasında kurulduktan kısa bir süre sonra, on yıllık bir süre zarfında Doğu Avrupa'nın büyük bir bölümünü egemenliği altına almıştır.⁴²⁹

Hazarlar, Sasani-Bizans mücadelesinde Bizans'ın yanında yer alarak Sasanilerin zayıflamasında etkin rol üstlenmiş, Aras nehrine kadar olan Kuzey Azerbaycan bölgesini ele geçirmişlerdir. Sasanilerin zayıflamasıyla Müslüman Araplar bölge için tehlike oluşturmaya başlayınca, Hazar-Bizans ittifakını daha da güçlendirmiştir. Hazarlar, Müslüman Arapların Güney Kafkasya'daki ilerleyişini durduran etkili bir askeri güç haline gelmiştir. Hazarlarla Müslüman Araplar arasında

⁴²² KURAT, ...Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri, s.30

⁴²³ GOLDEN, Türk Halkları Tarihine Giriş, s. 277

⁴²⁴ GÜNAL, İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü, s.72

⁴²⁵ FİNDLEY, Dünya Tarihinde Türkler, s.65,66

⁴²⁶ GÜNAY, Türklerin Tarihi, s. 173

⁴²⁷ GOLDEN, ZUCKERMAN vd., Hazarlar ve Musevilik, s.3

⁴²⁸ GÜNAY, Türklerin Tarihi, s. 173

⁴²⁹ ZELYUT, Yabancı Kaynaklara Göre Türk Kimliği, s. 72

Haz. Ömer döneminde başlayan mücadeleler Haz. Osman döneminde sürekli hale gelmiştir.⁴³⁰

İtil şehri nehrin iki yakasında ve nehrin ortasında bir ada olmak üzere üç parça bölünmüştür. Nehrin ortasındaki adada Hazar meliki yaşamaktaydı. Nehrin batı tarafındaki parçada; melike, yardımcıları ve hadımlarıyla yaşamaktaydı. Bunun yanı sıra Hazar asıllı olanlar ve çoğunluğu Müslümanlardan oluşan Hassa ordusu da büyük olasılık şehrin batı kısmında yaşıyordu. Doğu kısmında ise tüccarlar, zanaatkârlar, Müslümanlar, Museviler, Hristiyanlar gibi farklı dinlere inananlar ve farklı ırklara mensup kişiler yaşamaktaydı. Başkent in iki önemli semti kaynaklarda geçmektedir; Hanbalığ ve Saraşen, lakin başkent in hangi kısmının hangi adla anıldığı tam olarak bilinmemektedir. Hanbalığ'ın “Han şehri” manasında kullanıldığı için başkent in batı kısmına verilen ad olması gerekmektedir. Saraşen (Hazaran) ise başkent in doğu kısmına verilen ad olsa gerektir.⁴³¹ İtil şehrinin etrafı duvarlarla çevriliydi.⁴³²

Kafkasların güneyini ellerinde bulunduran Hazarlar uzun süre Müslüman Araplarla mücadele ederek Arapların o bölgedeki ilerleyişini engellemekteydiler.⁴³³ Arapların Kafkas ötesi topraklarda görünüp Hazarya topraklarına sokulması üzerine Hazarlar ve Araplar arasında mücadeleler baş göstermiştir. Müslüman Arap orduları Derbent üzerinden Hazar ülkesine girerek Belencer'e saldırmış, yapılan savaşta Arap İslam ordusunun komutanı Abdurrahman'ın öldürülmesi üzerine İslam orduları geri çekilmiştir.⁴³⁴

Hazar hakanı Alp İlituer, beyleri ve askerleri Hristiyanlığı benimsemiş ve ölümlerin arkasından ağıt yakma, bıçaklaşma gibi adetleri kaldırmaya, ata dinin yanlış olduğunu kabul edeceğini, Aspandiat ve diğer Tanrılar için yapılan puthaneleri yok edeceğine söz verip kiliseler yapmış ve Hristiyanlığı yaymaya başlamıştır. Ayrıca Aspandiat ile ilişkili kabul edilen meşe ağaçlarının en büyüğünü kesmişlerdir.

⁴³⁰ GÜNAL, İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü, s.73-75

⁴³¹ ARTAMONOV, Hazar Tarihi..., s. 505-509

Arap Coğrafyacıların verdiği bilgiye göre Etil şehrinin batıdaki parçasında Hazar padişahı oturmaktaymış ve şehrin bu kısmına Etil denilirken, doğudaki parçasına ise Hazarân denilmekteymiş. Bkz. Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle..., s. 118

⁴³² GOLDEN, ZUCKERMAN vd., Hazarlar ve Musevilik, s. 124

⁴³³ GÜREL, AKGÜL vd., Türklük Bilgisi, s.36

⁴³⁴ ZELYUT, Yabancı Kaynaklara Göre Türk Kimliği, s. 73

Öncesinde bu ağaca kurban kesip kanlarını ağacın yapraklarına saçıyor, kurbanın kellesini ve derisini ağacın budaklarına asıyorlardı.⁴³⁵

İlitver (ilituer) Bizans İmparatorluğuyla iş birliği yapmak, onların gücünden yararlanmak amacıyla din değiştirmişti. O Bizans'ın güçlenip büyümesinde Hristiyan olmalarının etkisi olduğunu sanmaktaydı. Görüldüğü üzere bu din değiştirme hadisesi siyasi bir nedenden kaynaklanmaktaydı. Hazarların siyasi nedenlerle din değiştirmesi daha sonraki Türk devletlerine de örnek teşkil etmiştir. VIII. yüzyılda Hristiyanlık Hazar ülkesinde yayılmış Başkent Etil ve Kırım'da 7 tane kilise açılmıştı fakat halk tabakasında bu din değiştirme olayı pek de karşılık bulamamış genel olarak yöneticeler tarafından benimsenmiştir.⁴³⁶

“İmparator Leo III (717-741) oğlu Konstantinos'u (sonradan 5. Konstantinos, 741-775) Hazar kağanının kızı Çiçek ile evlendirdi. O dönem Bizans imparatorları yabancılarla asla evlenmedikleri için, bu sıra dışı bir olaydı ve iki imparatorluk arasındaki (akabinde pek çok sıkıntı gerginliğe uğrayacak olan) ilişkilere bir pekiştirme yapmıştı.”⁴³⁷

Araplarla mücadele dönemlerde Hazarlar hakkındaki haberlerde imparator unvanına eşit olan ve Türklerin yalnızca büyük devletlerin yöneticilerine ve geniş göçer yapılanmalarının başkanlarına verilen “Qağan” unvanına ve “qağanın oğlu” ibarelerine sıkça rastlanmaktadır. Türkler “Qağan” unvanını Kök-Türk devletinin kurucu ailesi olan Aşina ile ilişkilendirmekteydi. X. yüzyıla ait isimsiz Farsça bir coğrafya eseri olan Hudûd ul-âlem'de “Hazarların Tarkhan Khâqân adlı kralı... Ansâ'nın soyundan gelenlerden biridir.” şeklinde yer alan kaydı Vladimir Minorsky önceleri Kök-Türk devletini kuran Aşina sözcüğünün değişmiş bir hali olduğunu ifade etmiş ve Artamonov da bunu kabul etmiştir. Minorsky daha sonraları bu sözcüğü Kağandan alt rütbede yer alan Hazar kralının unvanlarından biri olan Şad'ın değiştirilmiş hali olduğunu ifade etmiştir.⁴³⁸

Hazarların Azerbaycan'daki hâkimiyetleri VIII. yüzyılda Müslüman Arapların ilerleyişiyle son bulmuştur. Emeviler ise Hazarların başkenti Belencer'i ele geçirmiş böylelikle Hazarlar başkenti Etil şehrine taşımak zorunda kalmıştır.⁴³⁹

⁴³⁵ ZELYUT, Yabancı Kaynaklara Göre Türk Kimliği, s. 76

⁴³⁶ ZELYUT, Yabancı Kaynaklara Göre Türk Kimliği, s. 85-87

⁴³⁷ GOLDEN, ZUCKERMAN vd., Hazarlar ve Musevilik, s. 14

⁴³⁸ GOLDEN, ZUCKERMAN vd., Hazarlar ve Musevilik, s. 16, 17

⁴³⁹ Yağmur; Belencer'in ele geçirilmesi üzerine Hazarların Akkale kentini başkent olarak kullanmaya başladıklarını belirtmektedir. Bkz. YAĞMUR, 16 Türk Devleti, s. 147

Emevilerin 737’de Hazarlar üzerine Mervan b. Muhammed komutanlığında sefer düzenlemesi üzerine Hazarların barış isteğiyle son bulmuş ve ilişkilerin düzelmesi üzerine Hazarlar arasında İslamiyet yayılmaya başlamıştır.⁴⁴⁰ 737 yılında Hazar Hakan’ı Mervan’ın zorlamasıyla İslamiyet’i kabul etmiş fakat kısa bir süre sonra düşmanının dini olan İslamiyet’i reddetmiş olmasına rağmen Hazarya halkı arasında İslamiyet’in yayılmasına da herhangi bir müdahalede bulunmamıştır.⁴⁴¹

Abbassiler döneminde Arap ilerleyişi yavaşlaması üzerine VIII. yüzyılın ikinci yarısında Hazarlar, yeniden Azerbaycan’ı ele geçirmiştir. Hazarlar sahip oldukları devlet teşkilatçılığı, askeri güç ve dini hoşgörü gibi unsurlara bir de yaşadıkları bölgenin canlı bir ticaret merkezi olması nedeniyle ekonomik gücü de ekleyerek hüküm sürdükleri bölgede siyasi hâkimiyetlerini güçlendirmiş, birçok kavmi hâkimiyeti altında bulunduran “25 kralın başındaki” Hakan olmuş ve VII.-IX. yüzyıllar boyunca Doğu Avrupa’da asayişi ve güvenli sağlamaları nedeniyle hüküm sürdükleri dönem “Hazar Barış Çağı” olarak adlandırılmıştır.⁴⁴²

Hazarlar 732-800 yılları arasında İslamiyet’i kabul etmişken 800-965 yılları arasında Museviliği benimsemişlerdir.⁴⁴³ Hazarların Museviliği benimsediği tarihle ilgili birçok fikir öne sürülmüş olsa da Museviliğe geçişin ancak IX. yüzyıl başlarında gerçekleştiği yönünde deliller de mevcuttur.⁴⁴⁴

Hazarlar, Orta Asya bozkırlarından gelerek Orta Çağ Avrupa’sında büyük bir Yahudi imparatorluğu kurmuştur. Kurdukları bu imparatorluğun kökünü ve Hazarların soyunu Hz. İbrahim zamanında Mezopotamya İbranilerine dayandıranlar olduğu gibi bu soy işini daha da geriye götürerek Hz. Nuh’un oğlu Yafet’e kadar götürülenler de olmuştur.⁴⁴⁵ Bunun yanı sıra Hazar Devletinin VI. yüzyıldan IX. yüzyıla kadar Açına boyuna mensup yöneticiler tarafından yönetildiğini, IX.

⁴⁴⁰ GÜNAL, İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü, s.73-75

⁴⁴¹ ARTAMONOV, Hazar Tarihi..., s. 343

⁴⁴² GÜNAL, İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü, s.73-75

⁴⁴³ TÜRKDOĞAN, Orhan, Günümüzde Karamanlar ve Hazar Türkleri, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yay., 2009, s. 142

⁴⁴⁴ ARTAMONOV, Hazar Tarihi..., s.350

⁴⁴⁵ PIATIGORSKY, SAPIR, Hazar İmparatorluğu..., s. 8, 9.

yüzyıldan 965 yılına kadar Yahudi cemaatinin eline geçtiğini öne sürenler de olmuştur.⁴⁴⁶

Hazarların Museviliği seçme nedenleri arasında bir imparatorluğun halkını dil ve kültür olarak aynı çatı altında toplamak istemesi, bu nedenle bir ideolojiye sahip olması gerektiğinden bahsedilmektedir. Bu ideolojinin de din olduğunu öne sürülmektedir. Hazar Hakanı dinlerini yaymak isteyen İslamiyet'in ve Hristiyanlığın temsilcilerinin savundukları dini temellendirmek için sürekli Museviliğe başvurduğunu görünce, sucuların tasından su içmektense suyu kaynağından içmenin daha uygun olacağına karar verdiğini, bundan dolayı da Hazarların, Museviliği din olarak seçtikleri yönünde iddialar da mevcuttur.⁴⁴⁷ Hristiyan Bizans ve Müslüman Araplarla mücadele etmek ve bağımsız bir tutum sergilemek için benimsenmiş olunabilir. Bunlara ek olarak Bizans'ın Yahudilere karşı sergiledikleri tutumdan kaçıp Hazar ülkesine gelen Yahudi tüccarların bölge ticaretini denetliyor olmasının da Hazar yöneticilerinin Museviliği benimsemesinde etken olduğu söylenebilir. Hristiyanlık da olduğu gibi Musevilik de halk tabakası tarafından pek de kabul görmemiştir. Bu durumun oluşmasında Museviliğin milli bir din olması, Yahudilerin dışındaki milletlerin Museviliği benimsemesi halinde Yahudilerin onları "İsrail'in cüzzamları" olarak aşağılaması etkili olmuştur.⁴⁴⁸

Hazarların Museviliği ne zaman ne sebeple kabul ettiği tam olarak bilinmese de genel kanı Museviliğin kabulünün Hakan Bulan döneminde gerçekleştiği yönündedir.⁴⁴⁹ Museviliği ilk olarak kabul eden kişi olarak karşımıza Bulan çıkmasına rağmen Museviliği Hazar Hakanlığının devlet dini haline getiren Bulan'ın torunu Obadya olduğu fikri öne çıkmaktadır.⁴⁵⁰ Hazar Devletinin son dönemlerinde bile Musevilik halk arasında yayılmamıştı; Musevilik Hazar zenginlerinin ve yaşadıkları ülkelerdeki baskılardan kaçıp Hazar ülkesine sığınan Yahudilerin dini

⁴⁴⁶ GUMİLEV, Hazar Çevresinde Bin Yıl, s.213.

Golden, Hazarların yöneticilerinin Kök-Türk hanedan ailesinden olma ihtimalleri yüksek olduğunu belirtmiştir. Bkz. GOLDEN, Türk Halkları Tarihine Giriş, s.278.

⁴⁴⁷ PIATIGORSKY, SAPIR, Hazar İmparatorluğu..., s. 11-13.

⁴⁴⁸ ZELYUT, Yabancı Kaynaklara Göre Türk Kimliği, s. 87, 88

⁴⁴⁹ KAFESOĞLU, Türk Milli Kültürü, s.166

⁴⁵⁰ ARTAMONOV, Hazar Tarihi..., s. 363, 364

Davletşin de Artamonov'un fikirlerini savunmakta, Hazar Hakanlığı'nda Museviliğin devletin resmi dini oluşunun VIII.-IX yy aralığında Obadya Han döneminde gerçekleştiğini ifade etmektedir. Bkz. DAVLETŞİN, Türk Tatar Kültür Tarihi, s. 198

durumdaydı.⁴⁵¹ Bizans İmparatoru Romen Lekapen (786-809) döneminde Yahudilere baskı uygulanmaktaydı, bu baskılar karşısında Yahudiler Hazar Hakanlığına sığınmışlardır. Bunun yanı sıra Müslüman ülkelerden de Yahudilerin Hazar Hakanlığına göçmesi sonucu Hazar Hakanlığı bünyesinde sayısı fazla olmamakla birlikte bir Musevi cemaati meydana gelmiştir.⁴⁵²

Hazar yöneticilerinin Museviliği benimsemesi; yönetici kesim ile halkın arasındaki bağı koparmış, çiftçilik ve hayvancılığın gerilemesine, ticaretin ise gelişmesine neden olmuş doğal olarak bu şekilde geçimini sağlayan halk kesimi fakirleşirken, yönetici kesimin zenginleşmesine neden olmuştu ve bu Hazar devletinin yıkımına sebebiyet verecek yıkıcı bir adımdı. Talmudi eğitim imtiyazlı bir sınıf arasında yayılmıştı. Yönetici kesim Müslüman hassa birliklerinin gücünden faydalanarak iktidarını muhafaza edebiliyordu.⁴⁵³ Hazar Hakanlığında Harezimli Müslümanlardan oluşan 10-12 kişilik bir birlik vardı ve bunlara Arissi ya da Larissi denilmekteydi.⁴⁵⁴ Mesûdi Hazar Melikin ordusunun Arsi (Larsi) denilen Müslümanlardan oluştuğu için Hazar ülkesinde sözü geçen kesimin Müslümanlar olduğunu belirtmiştir. Harezim tarafından gelen Arsi'ler Hazar Meliki ile bir antlaşma yapmışlardır. Antlaşmaya göre Arsiler dinlerini özgürce yaşayabilecek, ibadetlerini yapabilecek, camiler kurabilecek ve ezan okuyabileceklerdi. Bunun yanı sıra Melikin vezirinin de Müslüman olması yönünde bir şartları vardı. Hazar Meliki putperestlerle savaştığında onun yanında savaşa giden Arsiler, Müslümanlarla yapılan bir savaşa katılmaz, dindaşları ile savaşmazlardı.⁴⁵⁵

Musevi Hazar yöneticileri kendi halkına karşı güvenlik önlemleri almış, kendisini koruması için Slavlardan seçilmiş askerlerin yer aldığı paralı bir askeri birlik oluşturmuştur.⁴⁵⁶

⁴⁵¹ DAVLETŞİN, Türk Tatar Kültür Tarihi, s.25

⁴⁵² GROUSSET, Rene, Bozkır İmparatorluğu/ Attila-Cengiz Han-Timur, Çev. Reşat Uzmen, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 1999, s.

⁴⁵³ ZELYUT, Yabancı Kaynaklara Göre Türk Kimliği, s. 88, 89

⁴⁵⁴ KURAT, ...Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri, s.42; Bu bilgi ile ilgili olarak Golden; Hakan beyin yanında Harezim Müslümanlarından Urs/ors adı verilen maaşlı bir koruma ile boydan toplanan askerler bulunduğunu ve bu ordunun giderlerinin durumu iyi olanlar tarafından karşılandığını belirtmiştir. Bkz. GOLDEN, Türk Halkları Tarihine Giriş, s.282

⁴⁵⁵ DUNLOP, Hazar Yahudi Tarihi, s.223

⁴⁵⁶ GÜNAY, Türklerin Tarihi, s. 174

Hazar Musevi yöneticilerine karşı 820-830 tarihleri arasında başını Müslümanların çektiği, Gök Tanrı dinine inananların ve Hristiyanların da desteklediği Kavar isyanı gerçekleşmiştir. İsyancılar önceleri başarı göstermiş olsa da Hazar yöneticileri isyanı bastırmış ve isyancıları cezalandırmış, bir kısım isyancı da kaçarak Macarlara sığınmıştır. Hazar yöneticileri tarafından isyancılara Kavarlar denilirken Hazar Hakanına sadık kalanlar Çuvaşlar olarak adlandırılmıştır.⁴⁵⁷

Hazar Hakanlığı X. yüzyıldan itibaren eski gücünü kaybetmeye başlamıştı. Ülkede dil ve din birliğinin olmamasına, ücretli asker sayısının artması sonucu ordunun milliliğini yitirerek güç kaybetmesinin de eklenmesi, asayişin ve ticaret güvenliğinin sarsılmasına neden olmuştur. Böylelikle ekonomik denge bozulmuş ve huzursuzluklar başlamıştır. Bu ortamdan faydalanan Ruslar, ticaret adı altında Hazar ülkesine girerek etrafa saldırıp Hazar kıyılarındaki kasabalara yağmalamış ve halkı öldürmüştür. Hazar ülkesindeki güven ortamı ortadan kalkmıştır. Kiev Knezi Svytoslav'ın Türk ordu yapılanmasını örnek alarak oluşturduğu kara ve nehir kuvvetleriyle Hazarları yenilgiye uğratıp başkenti ele geçirmesi üzerine Hazarlar dağılmıştır.⁴⁵⁸ Hazar Hakanlığının dağılma nedenleri arasında, siyasi istikrarın ve ekonomik birliğin sağlanamamış olması da sayılabilir.⁴⁵⁹

Museviliği benimsemiş olan Hazarların 965 yılında Hristiyan Ruslar tarafından şehirleri tahrip edilince Harezimlilerden yardım almak amacıyla İslamiyet'i benimsemişlerdir.⁴⁶⁰ Musevi Hazar soylularından bir kısmı Harezimlerden yardım istemiş, Harezimler Müslüman olmaları koşuluyla yardım edeceklerini belirtince Hazar soyluların bir kısmı ve Hazar halkının bir bölümü Müslüman olarak Harezme sığınmıştır.⁴⁶¹ Hazarlar Devletinin egemenliği altında bulunan İtil Bulgarları, Burtaseler, Yaslar, Kosoglar ve Fin-Ugor gibi kavimlerin sırayla Hazarlardan ayrılmasıyla Hazar Hakanlığı dağılmıştır.⁴⁶²

Hazar Hakanlığı Harezme bağlı Saksin ülkesi haline gelmesi üzerine Orta Asya'daki Müslüman Türkler buraya gelmiş ve Müslüman olmayanlara baskı

⁴⁵⁷ GÜNAY, Türklerin Tarihi, s. 174

⁴⁵⁸ ÇANDARLIOĞLU, İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü, s.79

⁴⁵⁹ DUNLOP, Hazar Yahudi Tarihi, s.252

⁴⁶⁰ TOGAN, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 101

⁴⁶¹ GÜNAY, Türklerin Tarihi, s. 175

⁴⁶² GÜNAY, Türklerin Tarihi, s. 175

yapmaya başlamıştır bunun üzerine İslamiyet'i kabul etmeyen Yahudiler Hazar ülkesini terk ederek Gürcistan'a geçmişlerdir. Bu Yahudilerin bir kısmı 1947'de İsrail Devletinin kurulmasıyla İsrail'e göç etmişlerdir. Museviliği benimsemiş olan bir kısım kısım Hazar Türkleri ise Kırım'a gitmişlerdir. Bu Hazar Türkleri daha sonra Karaim Türk'ü olarak anılmaya başlanmıştır. XIV. yüzyıla gelindiğinde ise bölgenin Ruslar tarafından ele geçirilmesi üzerine Karaim Türkleri esir olarak Polonya ve Litvanya'ya götürülmüştür. Karaim Türkleri günümüzde Rusya, Litvanya, Kırım ve Batı Ukrayna'da yaşamaktadır.⁴⁶³

Medeniyetin yayılmasıyla Hazarların askerliğe olan bakış açıları değişmiş, Müslüman Harezmlilerden oluşan askeri birlikler oluşturulmuş bu askeri birlikler din kardeşleriyle savaşmaktan kaçınmış, nüfuzu azalan Hazar hakanı harem etkisi altına girmiş, ordu komutanı olan İşa iktidarı eline geçirmiştir.⁴⁶⁴

Ural – Hazar hattının en güçlü toplumu haline gelen Musevi Hazar yöneticilerine karşı halk isyan başlatmış fakat bu isyan Hazar halkının vergileriyle oluşturulan ordu tarafından Hazar halkının kılıçtan geçirilmesiyle sonuçlanmıştır. Kaçarak Peçeneklere sığınan Hazar halkı Macarlarla birleşerek Kabarlar adını almışlardır. Halkın yönetimle karşı karşıya gelmesine bir de Ruslar dâhil komşu halkların da karşılık vermesi eklenmiştir. Ruslar, Peçenekleri kullanarak Hazar Hakanlığının yıkılmasını sağlamışlardır.⁴⁶⁵

Bizans, Müslüman Arapların güçlü olduğu dönemde Araplara karşı Hazar Hakanlığı ile ittifak kurmuştur. X. yüzyılda Müslüman Arap devletinin zayıflaması üzerine Bizans, bu kez de Hristiyan Alanları ve Rusları, Hazar Hakanlığına karşı kıskırtmıştır. Bu saldırılar ve iç çalkantılar sonucunda X. yüzyıl ortalarında Hazar Hakanlığı yıkılmıştır.⁴⁶⁶

Hazar ülkesini idare eden kişi, Hazar padişahından daha büyüktür, padişahı atayan kişi de odur ve ona Hakan denilmektedir. Herhangi biri Hakan olamazdı, Hakan olmak için tanınmış bir ailenin üyesi (hanedan üyesi) olunması

⁴⁶³ GÜNAY, Türklerin Tarihi, s.175

⁴⁶⁴ RASONYI, Tarihte Türklük, s.116

⁴⁶⁵ ZELYUT, Yabancı Kaynaklara Göre Türk Kimliği, s. 92

⁴⁶⁶ LAYPANOV, MİZİYEV, Türk Halklarının Kökeni, s.128

gerekmekteydi.⁴⁶⁷ Kafesoğlu bu durumla ilgili olarak Bey ya da Şad denilen kişinin Hakana karşı çok saygılı oluşlarını, savaş ya da doğal afetlerde doğrudan Hakanın sorumlu tutulması gibi durumlardan dolayı Şad ya da Bey olarak adlandırılan kişinin yalnızca Hakanın yardımcısı, icracısı olduğunu belirtmektedir. Kafesoğlu ayrıca Kut'un aynı anda birden fazla kişide olamayacağı için devlet idaresinin de birden fazla kişide bulunamayacağını belirtmiştir.⁴⁶⁸ Hazar hakanı X. yüzyıldan itibaren devlete "Kut" getiren bir sembole dönüşmüştür. Bu durum yaşanan felaketlerde de Hakan'ın sorumlu tutulmasına ve sonunun gelmesine neden olabilmekteydi.⁴⁶⁹ Hazar Hakanı devlet hâkimiyetinin temsilcisi olduğu için kendisine büyük saygı duyuluyor, huzuruna yalın ayak, açık baş çıkılıyor ve adeta Hakan'a tapılmaktaydı. Hakan yalnızca devlet hâkimiyetinin sembolü niteliğindeki devleti asıl idare eden Bey idi. Bu durum bize "çifte hâkimiyet"i anımsatmaktadır. Hazar Hakan'ı halktan kimseye gösterilmez, dışarıya çıkıp dolaştığı zamanlar ise ancak kapalı arabalarda gezdirilirdi.⁴⁷⁰ Bizans ve Arap kaynakları Hazar meliklerinin "Bek" (peh) ya da "Kağan bek" (Hakan Bey) unvanını taşıdıklarını ifade etmektedir. Bu unvan aslen Hazar Hakanlarının geldiği hanedana mensup olmayıp Hakanın sarayında yüksek bir mevkiye gelmiş, sülaleden bir Hazar prensi olan Obadya'nın torunlarına mirasıydı.⁴⁷¹

"Mesûdi eserinde "Hakan sarayında oturur. Ata binmez; yönetici kesimin ve halkın karşısına çıkmaz. Dışarı adımını atmaz. Bir haremi vardır. Herhangi bir şey emretmez, herhangi bir yasak koymaz ve ülke işlerine karışmaz. Ancak, hakan olmadan melik ülkeyi yönetemez. Ülkenin işleri ancak hakan başkentte olduğu ve sarayında oturduğu sürece yürür." şeklinde belirtmiştir.⁴⁷²

Kağanlar ve Tarkanlar tarafından yönetilmekte⁴⁷³ olan Hazar Hakanlığında seferler esnasında orduya kumandanlık eden kişiye ise "İl-Şad" unvanı verilmiştir.⁴⁷⁴

Hazarlar ticarete verdikleri önem, devlet teşkilatları, dini hoşgörülerini gibi nedenlerle VII-IX yüzyıllarda Doğu Avrupa'nın büyük devletlerinden biri

⁴⁶⁷ Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle..., s.122

⁴⁶⁸ KAFESOĞLU, Türk Milli Kültürü, s.264

⁴⁶⁹ GOLDEN, ZUCKERMAN vd., Hazarlar ve Musevilik, s. 19

⁴⁷⁰ KURAT, ...Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri, s.35

⁴⁷¹ ARTAMONOV, Hazar Tarihi..., s.365

⁴⁷² DUNLOP, Hazar Yahudi Tarihi, s.225

⁴⁷³ GROUSSET, Rene, Bozkır İmparatorluğu..., s.180

⁴⁷⁴ KURAT, ...Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri, s.35

olmuşlardır.⁴⁷⁵ X. yüzyıl Bizans kaynaklarında Hazar toprakları “Doğu Tourkia” olarak geçmektedir.⁴⁷⁶

Hazar Hakanlığında, camiler, kiliseler, sinagoglar yan yana bulunuyordu ve tüm dini gruplar kendi dinin gereklerini özgürce yerine getirebilmekte, ibadetlerini yapabilmekteydi.⁴⁷⁷ Hazarların önemli şehirlerinden Semender’de de camiler, kiliseler ve “kanîsa”⁴⁷⁸ adlı tapınaklar bulunmaktaydı.⁴⁷⁹ İki önemli Hazar kenti olarak karşımıza çıkmakta olan Belencer ve Semender yoğun bir şekilde Arap-Hazar savaşlarına sahne olmuştur.⁴⁸⁰

Hazarlar sahip oldukları coğrafi konum nedeniyle diğer Türk kavimlerine nazaran erkenden yerleşik (yarı yerleşik) hayata geçmiş ayrıca ticari faaliyetlerde de ilerlemişlerdir. Hazar Hakanlığının ekonomisi ticarete dayanmaktaydı.⁴⁸¹ Hazarlar, tebaasından ve özellikle Hazar dışından gelen ve büyük çoğunluğu Müslümanlardan oluşan tüccarlardan vergi alırdı, ülkeden geçen her ticari mal için alınan vergi oranı onda bir idi.⁴⁸²

Göçebe ve yarı göçebe yaşam süren Türklerin yanı sıra hayvancılık, tarım, bağcılık, balıkçılık, avcılık ve toplayıcılık yapan İranî, Fin-Ugor, Slav ve eski Kafkas toplulukları Hazar egemenliği altında yaşamaktaydı.⁴⁸³ Harezmi bazı topluluklar Hazar Hakanlığı bünyesinde hizmet etmiştir.⁴⁸⁴

“Sarkel – Akkerman” beyaz taşlardan yapıldığı için bu adla anılırken Rus kaynaklarında ise Sarkel’e “beyaz kule” anlamına gelen “Bela Veja” denilmiştir. Sarkel kalesi kalıntılarında yapılan kazılarda elde edilen buluntulardan edinilen bilgiler Hazar kültürü ve ilişkileri hakkında fikir edinmemiz açısından önem arz eder.

⁴⁷⁵ GÜREL, AKGÜL vd., Türklük Bilgisi, s.35

⁴⁷⁶ FİNDLEY, Dünya Tarihinde Türkler, s.67

⁴⁷⁷ ÇANDARLIOĞLU, İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü, s.77,78

⁴⁷⁸ Kanîsa: Hristiyan Kilisesi ya da Mani tapınağı. Bkz. ESİN, İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ..., s.160

⁴⁷⁹ GOLDEN, ZUCKERMAN vd., Hazarlar ve Musevilik, s. 124

⁴⁸⁰ GOLDEN, Türk Halkları Tarihine Giriş, s.278, 279

⁴⁸¹ KURAT, ...Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri, s.31

⁴⁸² GOLDEN, Türk Halkları Tarihine Giriş, s.282

⁴⁸³ GOLDEN, ZUCKERMAN vd., Hazarlar ve Musevilik, s.3,4

⁴⁸⁴ GOLDEN, ZUCKERMAN vd., Hazarlar ve Musevilik, s. 6

Kazılarda bulunan çanak, çömlek ve diğer eşyalar üzerindeki yazılar Hazarların Kök-Türk alfabesi kullandığını göstermektedir.⁴⁸⁵

“Arap egemenliği altında bulunan Doğu ve Güneydoğu Anadolu’ya (Kars-Ağrı-Van-Elazığ-Malatya-Bingöl-Adıyaman-Tunceli-Muş-Bitlis-Siirt- Hakkâri-Mardin-K.Maraş- Gazi Antep-Urfa ve Antakya) ilk girenler de yine Hazar Türkleri olmuştur.”⁴⁸⁶

Hazarların tarihte iki önemli etkisi olduğundan bahsedilir. Bunlardan birincisi Bizans ile ittifak yapmak suretiyle imparatorluğun ömrünü uzatmaları, ikincisi ise İslam ordularıyla sürekli savaşarak Arapların kuzeye ve batıya yayılmalarını engellemeleridir.⁴⁸⁷

Hazarların ticaret kültürü ile tanışmaları sonucunda eski savaşçı özelliklerini kaybettiklerini, zengin tüccarlara dönüştüklerini görmekteyiz. Hazarların, savaşçı özelliklerini kaybetmelerinde, ticaretle çok fazla ilgilenmelerinin yanı sıra seçtikleri Yahudilik dininin de etkili olduğunu görmekteyiz. Çünkü Yahudilik, Hazarların kendilerini diğer dinlere mensup kişilerden daha üstün görmelerine neden olmuştur. Bu da onların büyükenmelerine; İslamiyet ve Hıristiyanlığı hor görmelerine sebep olmuştur. Çeşitli dinlere sahip olan Hazarların bunu göz önünde bulundurmaması ise yıkılmasının temellerini hazırlamıştır diyebiliriz.⁴⁸⁸ Hazarların, çoğunluğu Hıristiyan ve Müslümanlardan oluşan paralı askerlerinin olması, dışarıdan getirttiği askerlerinin olması da Hazar devletinin yıkılmasına sebep olan etmenler arasındadır. Ticaretten elde edilen zenginliklerin diğer halklarla paylaşılmaması da devletin çökme sebepleri arasında sayılabilir.⁴⁸⁹

Hazarlar iki çeşitti; Kara Hazarlar esmerdi, diğer kesim Hazarlar ise beyaz ve güzel görünümlüydü. Esir olarak satılabilen Hazarlar Şamanist Hazarlardı, Musevi Hazarların esir olarak alınması Museviliğe uygun değildi.⁴⁹⁰

⁴⁸⁵ KURAT, ...Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri, s.33, 34

⁴⁸⁶ TÜRKDOĞAN, Günümüzde Karamanlar..., s. 125

⁴⁸⁷ PIATIGORSKY, SAPIR, Hazar İmparatorluğu..., s. 20

⁴⁸⁸ PIATIGORSKY, SAPIR, Hazar İmparatorluğu..., s. 20-22

⁴⁸⁹ PIATIGORSKY, SAPIR, Hazar İmparatorluğu..., s. 28, 29

⁴⁹⁰ ANADOL, ABBASLI vd., Türk Kültür ve Medeniyeti, s. 264; Kafesoğlu bu konu ile ilgili olarak “Hazarları meydana getiren ahalinin yalnız eski Sabar Türkleri’nden ibaret olmadığı, aslen Sabar olan Semender ve Belencer adlı iki Hazar boyundan başka, hâkanlık topraklarında yaşayan zümreler arasında türlü Türk gruplarının yer aldığı da şüphesizdir.” demektedir. Bkz. KAFESOĞLU, Türk Milli Kültürü, s. 161

Arap seyyahların verdiği bilgiler ışığında Hazar ülkesinde zamktan başka güneye satılabilecek herhangi bir şeyin üretilmediğini, bal, mum, kürk gibi ürünlerin Rusya ve İtil Bulgarlarında İtil'e getirildiğini, giydikleri giysilerin Bizans'tan ve çevre ülkelerden getirildiğini Hazarların kumaş üretmediğini, geçim kaynaklarının tüccarların ödediği vergiler ve haraçlar ile başkente giden ürünlerden alınan gümrük vergileri olduğunu öğrenmekteyiz.⁴⁹¹

Hazarların Araplar ile yaptıkları savaşta Arap komutan Abdurrahman öldürülmüş ve Abdurrahman'ın bedeni bir kap içine konulmuş ve bu ceset yardımı ile yağmur yağdırıp kuraklığı önleyeceklerine, savaşlarda galip geleceklerine inanmaktaydılar. Bu durum güçlü bir düşmanın öldükten sonra sihirli güçler yaydığı ve cesedini elinde bulunduran kişinin hizmetinde olduğu yönündeki inançla örtüşmektedir.⁴⁹²

Hazarların ikisi Musevi, ikisi Hristiyan, ikisi Müslüman bir tanesi de Şamanist olmak üzere yedi hâkimden oluşan bir yüksek mahkemeleri vardı.⁴⁹³

İbn Rusteh Hakan ve önde gelenlerin Museviliğe, geri kalan Hazarların Türk inancına benzeyen bir inancıya sahip olduklarını kaydetmiştir.⁴⁹⁴ Hazar Türkleri eski Türk dini üzerine yaşamaktaydılar. O dönem kaynaklarında Hazarların güneşe taptığı, Hristiyanlığı yaymak isteyen Piskopos ise onların ağaca taptıklarını, putperest (Şamanist) ayinlerini diğer dinlerden üstün tuttuklarını, Aspandiat (Tanrı Han) isimli Tanrılarına at kurban ettiklerini, cenaze üzerinde dümbelek ve zurna çaldıklarını, cenaze törenlerinde yüzlerini, el ve ayaklarını çizip kanattıklarını, erkeklerin mezarlık yakınlarında çırılçıplak bir vaziyette birbirleriyle kılıçla dövüşüklerini, birbirleriyle güreşip at koşturduklarını, bazılarının ağlayıp ulduğunu, kimilerinin şeytan gibi kendini kaybettiğini, sarhoş olup oynadıklarını, raks ettiklerini belirtiyor. Ayrıca oda (ateşe) ve suya kurban sunduklarını, şaşkıncı buldukların varlıkların hepsine taptıklarını üvey anneleriyle ya da kardeşlerinin eşleriyle evlendiklerini,

⁴⁹¹ GOLDEN, ZUCKERMAN vd., Hazarlar ve Musevilik, s. 124, 125

⁴⁹² ARTAMONOV, Hazar Tarihi..., s. 239

⁴⁹³ ANADOL, ABBASLI vd., Türk Kültür ve Medeniyeti, s. 264

⁴⁹⁴ GOLDEN, Türk Halkları Tarihine Giriş, s.283

Türk Halklarının Kökeni, adlı eserde " Kabilenin önde gelenleri Museviliği, Hazarların çoğunluğu İslam'ı, bazıları da Hristiyanlığı benimsemişlerdir." şeklinde belirtilmiştir. Bu durum Hazarlar hakkındaki genel bilgilerimizle örtüşmektedir. Bkz. LAYPANOV, MİZİYEV, Türk Halklarının Kökeni, s. 126

fakat Hristiyanlığı kabul etmediklerini ifade ediyor.⁴⁹⁵ Musevilik öncesinde Hazarlarda en büyük Tanrı Tengri Han adını almaktaydı.⁴⁹⁶

Hazarlar adına “cdâde” (ya da alcdade) denilen arabalı çadırlar kullanılmaktaydı.⁴⁹⁷ Hazarlar savaş esnasında sun’î kirpi mâniaları kendilerine has bir usulle kullanmışlardır.⁴⁹⁸

3.7.2. İBN FADLAN SEYAHATNAMESİNE GÖRE HAZARLAR

İbn Fadlan Hakan adı verilen Hazar hükümdarlarının ancak 4 ayda bir gezinti amacıyla saraylarından çıktığını, ülkeyi yöneten hakana Büyük Hakan, Büyük Hakan’ın vekiline ise Hakan Bey denildiğini bunun yanı sıra Hakan Bey’in vekiline Kündür Hakan, Kündür Hakan’ın vekiline ise Haz çavuşu denildiğini ifade etmektedir.⁴⁹⁹ Hazarlardaki ikili yönetim şekli Hakan ve Bey arasındaki emir-komuta zincirinin yerini zamanla Hakan’a yalnızca saygıdeğer bir yer bırakıp iktidarı artan güçlü bir kumandan/bey figürü ortaya çıkarmıştır.⁵⁰⁰

Büyük Hakandan sonra en saygın konuma sahip olan Hakan Bey’in ordu komutanlığı yapma ve savaşlara gitme, anlaşmazlıkları giderme, ülke işlerini yürütüp cezaları verme, halk ile temas halinde olma gibi görevleri bulunduğunu ve ülkeyi fiilen idare ettiği belirten İbn Fadlan⁵⁰¹, Hakan Bey’in günlük olarak Büyük Hakan’ın huzuruna çıkıp onu ülkenin genel durumdan haberdar ettiğini, bilgiler verdiğini de ifade etmiştir. Hakan Bey’in, Büyük Hakan’ın huzuruna çıkmasını; yalın ayak bir vaziyette elinde bir odun parçası ile çıkar, selam verdikten sonra bu odunu

⁴⁹⁵ ZELYUT, Yabancı Kaynaklara Göre Türk Kimliği, s. 74, 75

⁴⁹⁶ ANADOL, ABBASLI vd., Türk Kültür ve Medeniyeti, s. 264

⁴⁹⁷ TOGAN, Umumi Türk Tarihine Giriş, 102

⁴⁹⁸ TOGAN, Umumi Türk Tarihine Giriş, 102, 103

⁴⁹⁹ ŞEŞEN, İbn Fadlan Seyahatnamesi, s.45

⁵⁰⁰ ARTAMONOV, Hazar Tarihi..., s. 360, 361

⁵⁰¹ Zelyut, Hazar Devleti Açına soylu bir Hakan tarafından sembolik olarak yönetilmekteydi. Asıl güç halk tabakalarını kontrol edebildiği için alt kademede yer almasına rağmen beylerdeydi. Açına boyuna mensup Hazar Hakanları devletlerini güçlendirmek amacıyla boy beylerini iç işlerinde özgür bırakmış bunun yanı sıra devletin üst kademelerinde boy beylerine görev vermiştir. Savaşlarda hem boy beyleri hem de boyun mensupları ganimetler elde ederek siyasi güçlerine bir de ekonomik güç eklemiştir. Zamanla güçlenen bu boy beyleri halk tabakasını da kontrol edebildiği için beyler ön plana çıkmış, Hakan ise bir sembol olarak mevcudiyetini koruduğu bilgisini vermiştir. Daha geniş bilgi için bkz. ZELYUT, Yabancı Kaynaklara Göre Türk Kimliği, s. 84, 85

Büyük Hakan'ın önünde yakardı şeklinde kaleme almıştır.⁵⁰² Obadya'nın, ilk Hazar meliki olan bir Hazar beyi olma ihtimali vardır ve hakanın rolünü göstermelik bir dereceye indirmiştir.⁵⁰³ Büyük Hakan'ın huzuruna herkesin çıkamadığını⁵⁰⁴ yalnızca bahsi geçen kişilerin huzura çıkabildiğini, Büyük Hakan'ın halk için oturma yapmamasının, halktan kişilerle konuşmamasının Hazar ülkesinde bir gelenek olduğu İbn Fadlan'ın eserinde yer almaktadır.⁵⁰⁵

Herkes Hakanın huzuruna çıkmazdı, bir kişi haceti olduğu takdirde Hakan'ın huzuruna çıkabilirdi. Hakan'ın huzuruna çıkan kişi yüzünü yere sürüp secde eder ve Hakan oturmasına izin vermedikçe oturamazdı.⁵⁰⁶ Hazarların ahlaki yapılarının oluşumunda veseniliğin (putpereslik) etkilidir. Birbirleri ile karşılaştıklarında birbirlerine secde etmektedirler.⁵⁰⁷ İhtiyaç sahipleri bir istekleri olduğunda hâkimlere başvurur, hükümdara isteklerini iletmezlerdi.⁵⁰⁸

Büyük Hakan öldüğünde onun için 20 odadan oluşan cennet adı verilen bir mezar yapıldığını ve bütün odalara birer mezar kazıldığını, taşlar toz haline gelene kadar kırılıp tozun mezara döşendiğini, tozun üzerine kireç döküldüğünü ve mezar odalarının dika denilen altın yıldızlı bir çeşit ipek kumaş ile döşendiğini belirten İbn Fadlan; ölüye haşeratlar, kurtlar, insanlar ve şeytan zarar vermesin diye mezarın nehir altına yapıldığı,⁵⁰⁹ ölünün hangi odaya gömüldüğünün bilinmemesi için gömme işlemini gerçekleştirenlerin başlarının vurulduğunu, gömme işlemi bitince ölü için

⁵⁰² ŞEŞEN, İbn Fadlan Seyahatnamesi, s.45

⁵⁰³ ARTAMONOV, Hazar Tarihi..., s.363

⁵⁰⁴ Davletşin, ateşin temizleyici gücüne inanıldığı için yalnızca ateşle temizlenen kişilerin Hazar Hakanına yaklaşılabileceğini belirtmiştir. Bkz. DAVLETŞİN, Türk Tatar Kültür Tarihi, s.35
Altaylılar ateşin Güneş ve Ay'dan ayrıldığına, Ülgen tanrı tarafından gönderildiğine inanmaktadırlar.VI. yüzyılda Batı Gök-Türkleri ziyarete gelen Bizans elçileri kötü ruhları kovmak amacıyla iki ateş arasından geçirdikten sonra Kağan'ın huzuruna çıkarılmıştır. Daha geniş bilgi için bkz. İNAN, ...Şamanizm..., s. 67, 68

⁵⁰⁵ ŞEŞEN, İbn Fadlan Seyahatnamesi, s.45

⁵⁰⁶ Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle..., s.122

⁵⁰⁷ Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle..., s.119

⁵⁰⁸ Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle..., s.119

⁵⁰⁹ Davletşin, Suyun koruyucu ve temizleyici bir güç olarak kabul edildiğini belirtmiş, ayrıca Bulgarların mezarlıklarını nehir ve akarsuların arkasına yaparak kötülük yapabilecek ölülerin ruhlarından kendilerini korumaya çalıştıkları bilgisini vermiştir. Bkz. DAVLETŞİN, Türk Tatar Kültür Tarihi, 38

Günümüzde bazı Türkler kendi ailelerinden bir kişi öldüğünde bile -her ne kadar açıkça bu düşünce ifade edilmese de Eski Türk inanışlarının izlerine dair yaptığım araştırmada elde ettiğim veriler ışığında- ölen kişinin eve yeniden gelmesinden korkarak ölünün eşyalarını evden çıkardıklarını göz önünde bulundurduğumuzda Hazar Hakan mezarlarının akarsu altına yapılması bu düşünceden kaynaklanan bir uygulama da olabilir.

“Cennete girdi” denildiğini de ifade etmiştir.⁵¹⁰ İbn-i Fadlan’ın değindiği gibi ölünün nereye gömüldüğünün bilinmemesi ya da benzer yöndeki iddiaların -Türklerde ölen kişinin mezarı belli olmasın diye ölüyü gömenlerin öldürüldüğü yönündeki bilgilerin- gerçekliği tartışmaya açıktır. Türkler ölülerini gömdükleri yer belli olsun diye kurganlar yapıp üzerini de tümsek yaptıklarına ya da daire oluşturacak şekilde taşlar yığıldıklarına, balballar diktiklerine göre bu iddialar asılsızdır.⁵¹¹ Kaynaklar göçebe Hazarların mezarlarının derin kuyulara benzediğini, bir koridor vasıtasıyla asıl mezar odalarına girildiğini kaydetmektedir. Ayrıca mezar odalarının tavanı kubbe şeklinde olup tabanları da döşenmiş durumda olduğunu, mezarlarda genel olarak biri erkek biri kadın olmak üzere iki ceset bulunduğu bilgisine yer verilmektedir. Bunun yanı sıra iki kadın, bir erkek ve çocuk cesetlerinin bulunduğu mezarların varlığına dair bilgiler de kaynaklarda mevcuttur. Mezarlarda kap kakak gibi eşyalara, sığır gibi hayvanların iskeletlerine, kınlı ve kınsız bıçaklara, silahlara, at koşum takımlarına rastlanıldığına da değinilmiştir.⁵¹²

Yine İbn Fadlan’ın eserinde Hazar Hakanının 25 kadın edinmesi geleneği olduğunu ve bu kadınların çevre hükümdarların⁵¹³ kızları olduğunu, Hakanın bunları ya gönül rızasıyla ya da zorla almakta olduğunu ve bu kadınların yanı sıra her biri çok güzel 60 tane de odalık cariyesi bulunduğunu ve gerek hür kadınların gerekse de cariyelerin her birinin sac ağacından kubbeleri ve etrafında çadır kurabilecekleri avluları olan ayrı birer sarayda yaşamakta olduğunu, bu saraylarda kadınları korumakla görevli birer muhafızın bulunduğunu öğrenmekteyiz. Hakan kadınlardan biriyle birlikte olmak istediğinde bu muhafızlara adam gönderdiğini muhafızın da

⁵¹⁰ ŞEŞEN, İbn Fadlan Seyahatnamesi, s.45,46

⁵¹¹ KAFESOĞLU, Türk Milli Kültürü, s.293;

Barthold, ruhun uçtuğu yönündeki inanış dolayısıyla cesedi muhafaza etmenin dini inanış açısından bir ehemmiyeti olmayabileceği, cesedin muhafazasının düşmanların cesede ulaşmasını, tıpkı kadınların düşman eline geçmesindeki gibi bir namus meselesi, aşağılayıcı bir felaket olarak algılamalarından kaynaklı olabileceğini belirtmiştir. Bu nedenle Hükümdarlar defnedilirken cesedin düşmanların eline geçmesini ve aşağılanmasını engellemek amacıyla hükümdar için birkaç çukur kazılarak cesedin nereye gömüldüğünün bilinmemesini sağlamaya çalıştıklarını ifade etmiştir. Bkz. BARTHOLD, Orta Asya Türk Tarihi..., s.21

⁵¹² ÖGEL, Bahaeddin, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi..., s. 230,231

⁵¹³ Hazar Kağanlığına tabii olan ve Hazar Hakanına gelin gönderen bu halkların genel olarak; İtil ve Karadeniz bozkırlarında yaşayan Oğur Bulgarları, Kuzey Kafkasya Hunları ve Hazar ötesi Türkleri gibi Türklerden, Alan-Aslar, Burtas/Purtaslar ve göçebe olan İranilerden, Fin-Ugor Macarlarından ve Kafkasyalı Xaydânlardan (yahut Xaydaq) ve Slavlar olmak üzere diğer topluluklardan oluşmakta olduğu belirtilmiştir. Bkz GOLDEN, Türk Halkları Tarihine Giriş, s.281

kadını Hakan'ın yanına getirdiğini sonra yeniden sarayına götürdüğünü de belirtmiştir.⁵¹⁴

İbn Fadlan'ın belirttiği gibi Hazar Hakan'ının 25 eşinin olduğu ve her birinin ayrı sarayları olduğu bilgisi gerçeği yansıtır nitelikte değildir.

“Bu kadınlardan her birinin birer şatosunun oluşu da, işaret edildiği gibi Hazar başkentiyle bağlantılı olamaz. Diğer kayıtlardan gördüğümüz üzere, İtil'den biraz uzakta ya da alternatif olarak nehir üzerindeki başka bir adada, belki farklı bir dönemde, hem hakanın hem de beg'in kendi mahalleleri veya en azından iki ayrı kraliyet binası vardı. Muhtemelen saray bahçesinde birer köşkleri ya da haremde birer odaları vardı.”⁵¹⁵

Hakan atına bindiğinde askerlerin de atlarına bindiğini yol boyunca Hakan ile aralarında 1 mil mesafe olduğunu, tebaadan birinin Hakan'ı gördüğünde hemen secdeye kapanıp Hakan geçene kadar başını kaldırmadığı da İbn Fadlan tarafından ifade edilmiştir.⁵¹⁶ Hazar padişahına İşâ denilmekteydi. İşâ sefere on bin süvari ile çıkardı. İşâ bir yere gideceği zaman def (tef) şeklinde yapılmış bir şemsiyeyi bir asker İşâ'nın önünde tutar ve İşânın da arkasında askerler öylece yürürlerdi.⁵¹⁷

Hazarlarda bir Hakan'ın hükümdarlığının 40 yıl ile sınırlı olduğunu, süresi dolduğu halde hükümdarlık yapan Hakan'ın aklının azaldığı, bunadığı düşünülüp öldürüldüğü de İbn Fadlan'ın eserinde karşımıza çıkmaktadır.⁵¹⁸ Bir kişi padişah olarak seçilip Hazar Hakan'ının huzuruna getirildiğinde Hakan Padişah olacak kişinin boynunu bir iple iyice sıkarak tam nefesi kesilmek üzereyken Hakan padişah olacak kişiye kaç yıl padişahlık yapacağını sorar o da bir süre söyler eğer kişi söylediği bu süre sonunda ölmezse onu süre bitiminde öldürürler.⁵¹⁹ Büyük Hakan hanedan üyeleri arasından seçilen hükmedici güç olmakla birlikte ülkeyi yönetmeyen yalnızca kutsal yönetici olarak kabul edilen, varlığı ülke için önem arz eden kut sahibi idi. Bu kutsallığı nedeniyle kanı yere dökülemezdi. Şayet Büyük Hakanın Kut'u kaybettiğine inanılırsa öldürülebilirdi.⁵²⁰ Ülkede bir felaket yaşandığında, kuraklık olduğunda ya da savaşlar başarısızlıkla sonuçlandığında halk Melike müracaat edip “Bu hakan ve devri bize uğursuzluk getirdi; ya onu öldür, ya da ver

⁵¹⁴ ŞEŞEN, İbn Fadlan Seyahatnamesi, s.46

⁵¹⁵ DUNLOP, Hazar Yahudi Tarihi, s.90

⁵¹⁶ ŞEŞEN, İbn Fadlan Seyahatnamesi, s.46

⁵¹⁷ Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle..., s.292

⁵¹⁸ ŞEŞEN, İbn Fadlan Seyahatnamesi, s.46

⁵¹⁹ Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle..., s.122

⁵²⁰ GOLDEN, Türk Halkları Tarihine Giriş, s.282

biz öldürelim!” derler ve Melik’in bazen Hakan’ı öldürmeleri için halka verdiğini, bazen kendi öldürdüğünü bazen de haksız yere öldürülmemesi için onu korumaktadır.⁵²¹

İbn Fadlan Hazar askerlerinin asla savaşmaktan yüz çevirmediğini, düşmandan kaçmadığını belirtmekle birlikte; yenilen, savaşmaktan kaçınan askerlerin ise öldürüldüğünü belirtmiştir.⁵²² Şayet Hakan Bey ve komutanlar yenilip kaçarsa kadınları, çocukları; atları, silahları, evleri dâhil her şeylerinin başkalarına verildiğini belirten İbn Fadlan Hakan Bey ve komutanların bu yenilme ve kaçma durumları karşısında çoğunlukla ikiye bölünüp çarımha gerilerek ya da asılarak cezalandırıldıklarını, bazen Büyük Hakan’ının onlara merhamet ettiğini ve onları öldürmeyip seyis yaptığını ifade etmiştir.⁵²³ Türkler savaşçı bir toplumdu ve Türklere göre savaşta ölmek şeref sayılırdı. Savaştan kaçmak vatana ihanet olarak kabul edilir ve bunun cezası da ölümdür.⁵²⁴

“Türkleri barbar şeklinde tasvir etmek sahtekârlık olur... Dağlarında buldukları demiri işliyerek öyle sert silahlar yaptılar ki bunlar yalnız ihânetle cinâyeti değil, zinâ ile korkaklığı da idamla tecziye eden kanunları kadar sertti.”

Şeklindeki ifadeden Türklerde ihanetin, cinayetin, zinanın ve korkaklığın cezası ölümdü ve bu kesin bir hükümdü.⁵²⁵

Hazar Hakanı’nın Etil nehrinin iki tarafında kurulu olan Etil adında büyük bir şehri olduğunu, şehrin bir tarafında Müslümanların yaşadığını diğer tarafında ise Hakan ve adamlarının yaşadığını belirtmiştir.⁵²⁶ Hazaran ve Atil (İtil) Hazar Denizi’ne bitişik ikiz şehirlerdi ve şehrin iki bölümünü birbirine bağlayan şey dubalar üzerine kurulmuş bir köprüydü. Şehrin Hazaran olarak adlandırılan doğu bölümünde Harezmi ve İran’ın doğusundan göç etmiş olan Müslüman tüccarlar ve zanaatkârlar yaşamaktaydı.⁵²⁷

⁵²¹ DUNLOP, Hazar Yahudi Tarihi, s.225

⁵²² ŞEŞEN, İbn Fadlan Seyahatnamesi, s.46

⁵²³ ŞEŞEN, İbn Fadlan Seyahatnamesi, s.46,47

⁵²⁴ ANADOL, ABBASLI vd., Türk Kültür ve Medeniyeti, s.210

⁵²⁵ DANİŞMEND, Türk Irkı Niçin Müslüman Olmuştur?, s.60

⁵²⁶ ŞEŞEN, İbn Fadlan Seyahatnamesi, s. 47

⁵²⁷ BROOK, Kevin Alan, Bir Türk İmparatorluğu Hazar Yahudileri, Çev. İsmail Tuğçalı, İstanbul, Nokta Kitap, 2005, s.57

İbn Fadlan, Hakanın Hazar Müslümanlarını idare ile görevlendirdiği kendisi de Müslüman olan ve Haz Çavuşu⁵²⁸ denilen bir görevlinin bulunduğunu, Haz Çavuşunun Hazar ülkesinde yaşayan Müslümanların ve ülkeye gelen Müslüman tüccarların hukuki işleriyle ilgilendiğini, onları idare ettiğini ve onlarla ilgili hükümleri yalnızca Haz Çavuşunun verdiğini, bir başkasının ise müdahale edemediğini ifade etmiştir.⁵²⁹ İbn Fadlan Hazaran şehrinin, Müslümanların dava ve anlaşmazlıklarıyla ilgilenen ve Müslüman olan Haz Çavuşunun görevlerini 943 yılına gelindiğinde Vezir olan Ahmet ibn Kuya yerine getirmektedir⁵³⁰ Şehirde Müslümanlara ait bir cami olduğunu, bu caminin yüksek bir minaresi ve birkaç müezzini olduğunu, Müslümanların Cuma günleri bu camide namaz kıldıklarını ifade etmiştir.⁵³¹ İbn Fadlan yalnızca bir camiden bahsederken, İstakhri 920’li yıllarda başkentte otuz tane cami olduğunu ifade etmektedir.⁵³²

İbn Fadlan 922 yılında Darülbâbûnec’deki bir havranın Müslümanlar tarafından yıkılması haberi üzerine, Hazar Hakanının Etil şehrindeki caminin minaresini yıktırdığını ve müezzinleri öldürdüğünü, bunun yanı sıra Hakan’ın “Müslüman ülkelerindeki havraların hepsinin yıkılmasından korkmasam camiye de yıkardım.” dediğini belirtmiştir.⁵³³ İbn Fadlan Bulgarların ve etraftaki bütün ülkelerin itaat edip boyun eğdikleri Hazarların hepsinin ve hükümdarlarının Yahudi olduğunu ifade etmiştir.⁵³⁴ X. yüzyılın başlarında Etil şehrinde yaşayanların büyük bir çoğunluğu Müslümandı ve Hakandan sonra gelen kişinin (vezir) Müslüman olması şartı vardı.⁵³⁵ Hükümdarları ve hâcesi Musevi olan Hazarlar içerisinde en çok nüfusu olan cemaat Müslüman cemaati iken en az nüfusu olan cemaat Musevi cemaatidir.⁵³⁶ Bulgar ve Hazar mezarlarında yapılan arkeolojik kazılar sonucu İslami usullere uygun defin işlemlerinin yapıldığı tespit edilmiştir. Hazar Hanlığına ait paralar

⁵²⁸ *Haz çavuşu: Müslümanlarını idare eden Müslüman görevli. Bkz. ŞEŞEN, İbn Fadlan Seyahatnamesi, s. 47

⁵²⁹ ŞEŞEN, İbn Fadlan Seyahatnamesi, s.47

⁵³⁰ BROOK, Bir Türk İmparatorluğu Hazar Yahudileri, s.57

⁵³¹ ŞEŞEN, İbn Fadlan Seyahatnamesi, s.47

⁵³² BROOK, Bir Türk İmparatorluğu Hazar Yahudileri, s.57

⁵³³ ŞEŞEN, İbn Fadlan Seyahatnamesi, s.47

⁵³⁴ ŞEŞEN, İbn Fadlan Seyahatnamesi, s.47

⁵³⁵ DAVLETŞİN, Türk Tatar Kültür Tarihi, s.187

⁵³⁶ Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle..., s.119

üzerinde Arap kufi(kûfi) yazılarının bulunması Hazar Hanlığında İslamiyet'in yaygın olduğunu göstermektedir.⁵³⁷

⁵³⁷ DAVLETŞİN, Türk Tatar Kültür Tarihi, s.188

SONUÇ

Türkler tarih yapan bir millet olarak Dünya tarihi açısından önem arz etmektedir. Dünya tarihinde önemli bir yere sahip olan Türkler, tarih yapmakta usta olmalarına karşı, iş tarih yazmaya gelince ne yazık ki aynı mahareti göstermemiş, Türklerin tarihini hep başkaları yazmıştır. İnsanlık tarihi kadar eski bir milletin tarih yazma konusunda neden bu denli duyarsız kaldığına dair net bir cevap bulamıyoruz. Türklerle ilgili ilk bilgilere Çin kaynaklarından, daha sonraki dönemlere ait bilgilere ise Çin kaynaklarının yanı sıra Fars, Bizans ve Arap kaynaklarından ulaşabilmekteyiz. Bu topluluklar Türklerle komşuluk ilişkileri olan, ticari ilişkileri bulunan ve bunların yanı sıra savaştığı topluluklardır. Ticarete rekabet halinde olduğu, birbirine üstün gelme çabaları yaşadıkları, akınlarına maruz kaldıkları, genel olarak savaş halinde oldukları Türklerin tarihini kaleme alırken yanlış davranmışlardır. Türk tarihinde henüz aydınlanamamış noktaların mevcut oluşu, Türklerin kendi tarihlerini kayıt altına almamaları durumlarından dolayı Türk tarihini araştırırken yabancı kaynaklara başvurmakta ve ne yazık ki kendi kayıtlarımız olmadığı için mukayese yapamamakta, yabancı bir kaynaktan yer alan bir bilgiyi yine yabancı bir kaynakla kıyaslamak durumunda kalmaktayız.

Ortaçağda seyyahlar; gerek merak duygusunun bir yansıması olarak dünyayı tanıyıp anlamlandırmak için, gerek devletlerin diğer devletler hakkında bilgi edinmesi amacıyla gerekse de mensubu oldukları dini yaymak için farklı coğrafyalara seyahatler düzenlemiş, farklı topluluklarla, farklı kültürlerle karşılaşmış ve gözlemlerini kaydetmişlerdir. Seyyahlar kendi kültür çevrelerinin dışında başka kültürlerle, toplumsal değerlerle karşılaşmakta ve yabancıları oldukları bu durumları kaydetmek suretiyle asırlar sonrasına taşımaktadır. Seyyahların gezi notları; gezip gördükleri ülkelerin coğrafyası, milletleri, gelenek görenekleri hakkında verdikleri bilgiler tarih ilmi açısından önemli kaynaklar içerisinde yer almaktadır.

İbn Fadlan İslam dinini yaymak, İslamiyet'i yeni kabul etmiş olmakla birlikte İslamiyet hakkında yeterli bilgiye sahip olmayan İtil Bulgarlarına İslamiyet'i öğretmek amacıyla Abbasi halifesi tarafından görevlendirilmiştir. Bu görev esnasında farklı kültürleri yakından gözleme imkânı bulmuş, toplumların sahip olduğu inanış biçimleri, bazı uygulamalar ve tanık olduğu bazı olaylar kendisini

hayrete düşürmüş ve bunlara eserinde yer vermiştir. İbn Fadlan, seyahatnamesinde bazı yanlış bilgilere, mitolojik unsurlara, mübalağalara yer vermiş olmasına rağmen eserinde verdiği bilgilerin çoğunluğu kaynaklarda yer alan bilgilerle uyuşmaktadır. İbn Fadlan'ın El Rih-le adlı eseri Ortaçağ Türk tarihi, Türk kültürü, gelenek görenekleri, siyasi düzenleri, ölü gömme gelenekleri, yas törenleri, ekonomik durumları, vergi sistemleri, ahlak kuralları, suçlar ve bu suçlara verilen cezalar, giyim-kuşam, yeme-içme alışkanlıkları, evlilikle ilgili gelenekleri ve dini inanışları hakkında bilgiler vermektedir. Fadlan'ın eserinden Türklerin Müslüman olmamalarına rağmen; zina, eşcinsellik, savaştan kaçma hallerinde bu suçları işleyenlerin idamla cezalandırıldığını, ahlaki değerlerin ve vatan sevgisinin ön planda olduğunu görmekteyiz.

Müslüman Arapların ilerleyişi Türkler tarafından durdurulmuş, Türklerle çok defa kanlı savaşlar verilmiştir. Bu durum Müslüman Arap topluluklarında Türklerle karşı bir önyargının oluşmasına sebebiyet vermiştir. Dönem Arap tarihçileri, coğrafyacıları yanlış davranıp Türkler hakkında yanlış bilgiler de vermektedir. Orta Doğu kültür çevresinde yetişen İbn Fadlan, karşılaştığı Türk topluluklarını değerlendirirken Müslüman bir Arap'ın bakış açısıyla yaklaşmış, Türk toplumunun kültür çevresine yabancı ve yanlış oluşu bazen durumların farklı değerlendirilmesine neden olmuştur.

Sonuç olarak İbn Fadlan yaptığı seyahat boyunca uğradığı yerler, Türk boyları ve Ruslar hakkında önemli bilgiler vermiş, dönemine ışık tutmuş, bu bilgileri kayıt altına alarak günümüze kadar aktarılmasını sağlamıştır. İlk Müslüman Türk devleti olan İtil Bulgarları hakkında verdiği bilgiler, Türk- İslam tarihi açısından emsalsiz bilgilerdir. Yabancı olduğu bir kültür çevresiyle temas kurduğunda yaşadığı şaşkınlıklar, mübalağalara sebebiyet vermiş, yanlış tavrı nedeniyle eseri kaleme alırken olayları farklı aktarmış olmasına rağmen eserde yer alan bilgiler Ortaçağ Türk Tarihini araştırmak isteyen herkesin başvurması gereken kaynaklar arasında yer almaktadır. Eserde yer alan mitolojik unsurlar devrin koşulları içerisinde değerlendirilmeli, toplumun doğaüstü inanışlarla iç içe yaşadığını, doğa olaylarını dahi doğaüstü güçlere bağladıklarını göz önünde bulundurmalıyız.

KAYNAKÇA

ADJİ, Murat, *Kaybolan Millet (Deşt-i Kıpçak Medeniyeti)*, Çev. Zeynep Bağlan Özer, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2001

AGACANOV, Sergey Grigoreviç, *Oğuzlar*, Çev. Ekber N. Necef ve Ahmet Annaberdiyev, İstanbul, Selenge Yay., 4. Baskı, 2004

AHMETBEYOĞLU, Ali, “ “Uzlar” Oğuzlar: Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri”, 5. *Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Editörler: Tufan Gündüz, Mikail Cengiz, Ankara, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yay., 2015, (61- 68)

ALİZADE, Rövsen, *Türk Mitolojisinde Kültler (Totemizm Meseleleri)*, İstanbul, İstanbul Aydın Üniversitesi Yay., 2012

ANADOL, Cemal, **ABBASLI**, Nazile ve **ABBASOVA**, Fâzile, *Türk Kültür ve Medeniyeti*, İstanbul, Bilge Karınca Yayınları, 2002

ARTAMONOV, Mihail İllarionoviç, *Hazar Tarihi, Türkler, Yahudiler, Ruslar*, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yayınları, 2. Baskı, 2004

BARTHOLD, V. V., *Orta Asya Türk Tarihi -Dersleri-*, Yayına Haz. Hüseyin Dağ, Ankara, Çağlar Yay., 2004

BARTHOLD, Wilhelm, *İlk Müslüman Türkler*, İstanbul, Örgün Yayınevi, 2008

BARTOLD, V. V., *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yay., 2010

BAYKARA, Tuncer, *Türk Kültür Tarihine Bakışlar*, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2001

Türk, Türklük ve Türkler, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2006

BEDİRHAN, Yaşar, *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, Ankara, Nobel Akademik Yayıncılık, 3. Baskı, 2011

BROOK, Kevin Alan, *Bir Türk İmparatorluğu Hazar Yahudileri*, Çev. İsmail Tulçalı, İstanbul, Nokta Kitap, 2005

CANDAN, Ergun, *Türklerin Kültür Kökenleri*, İstanbul, Sınır Ötesi Yayınları, 3. Baskı, 2002

CHALIAND, Gerard, *Göçebe İmparatorluklar: Moğolistan'dan Tuna'ya M.Ö. V. yy – XVI. yy*, Çev. Engin Sungur, İstanbul, Doğan Kitapçılık, 2001

ÇANDARLIOĞLU, Gülçin, *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2003

ÇAĞRICI, Mustafa “Seyahat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 2009

DANIŞMEND, İsmail Hami ,*Türk Irkı Niçin Müslüman Olmuştur?*, İstanbul, Okat Yayınları, 1959

DAVLETŞİN, Gamirzan, *Türk Tatar Kültür Tarihi*, Çev. Albina Tuzlu, Ankara, TTK, 2013

DEVELLİOĞLU, Ferit, “Seyyah”, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat Eski ve Yeni Harflerle*, Yay. Haz. Aydın Sami Güneyçal, Ankara, Aydın Kitabevi Yay., 17. Baskı, 2000

“Diba”, TDK, Güncel Türkçe sözlük (Erişim Tarihi: 04/10/2018)

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5bb6620ac37777.31751259

DUNLOP, D. M., *Hazar Yahudi Tarihi*, Çev. Zahide Ay, İstanbul, Selenge Yayınları, 2008

EBERHARD, W, Çin’in Şimal Komşuları, Çev. Nimet ULUĞTUĞ, Ankara, TTK, 2. Baskı, 1996

ELİADE, Mircea, *Şamanizm İlk Esrime Teknikleri*, Çev. İsmet Birkan, Ankara, İmge Kitabevi Yay., 2. Baskı, 2006

ERÖZ, Mehmet, *Hristiyanlaşan Türkler*, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1983

ESİN, Emel, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1978

Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu, İstanbul, Kabalcı Yay., 2006

“Fersah”, TDK, Büyük Türkçe Sözlük (Erişim Tarihi: 02.10.2018)
http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&view=bts&kategori1=veritbn&kelimesec=122190

FİNDLEY, Cartel V., *Dünya Tarihinde Türkler*, Çev. Ayşen Anadol, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2006

GENÇ, Reşat, *Makaleler*, Ankara, Berikan Yay., 2007

GOLDEN, Peter B., *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Çev. Osman Karatay, 2. Baskı, Karam yay., Çorum 2006

GOLDEN, Peter B., **ZUCKERMAN**, Constantine ve **ZAJACZKOWSKI**, Ananiazs, *Hazarlar ve Musevilik*, Haz. Osman Karatay, Çorum, Karam Yayınları, 2005

GÖKALP, Ziya, *Türk Töresi*, İstanbul, Sebil Matbaacılık, 1975

GÖKSEL, Burhan, *Çağlar Boyunca Türk Kadını ve Atatürk*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1993

GÖMEÇ, Saadettin, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Ankara, Akçağ Yay., 2006

GROUSSET, Rene, *Bozkır İmparatorluğu/ Attila-Cengiz Han-Timur*, Çev. Reşat Uzmen, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 1999

GUMİLEV, Lev Nikolayeviç, *Eski Türkler*, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yayınları, 4. Baskı, 2003

Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Hakları, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yayınları, 2003

Hazar Çevresinde Bin Yıl, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yay., 3. Baskı, 2003

GÜNAL, Zerrin, *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, Ankara, Nobel Yayın Dağıtım, 2004

GÜNAY, Umay Türkeş, *Türklerin Tarihi: Geçmişten Geleceğe*, Ankara, Akçağ Yay., 4. Baskı, 2012

GÜNDÜZ, Tufan, "Oğuzlar/Türkmenler", *Türkler*, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, II

GÜNGÖR, Erol, *Tarihte Türkler*, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 10. Baskı, 2000

GÜNGÖR, Harun, *Türk Bodun Bilimi Araştırmaları*, İstanbul, Kum Saati Yayınları,

GÜREL, Ali, **AKGÜL**, Suat ve **ŞİMŞEK**, Attila, *Türklük Bilgisi*, Ankara, Türkar, 2007

HEY'ET, Cevat, *Türklerin Tarih ve Kültürüne Bir Bakış*, Çev. ve Yayına Haz. Melek Müderriszade, Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı, 1996

İNAN, Abdulkadir, *Eski Türk Dini Tarihi*, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1976

Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar, Ankara, TTK, 5. Baskı, 2000

İZGİ, Özkan, *Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları*, Yayına Haz. Erkin Ekrem, Serhat Küçük, Ankara, TTK, 2014

KAFESOĞLU, İbrahim, *Eski Türk Dini*, Ankara, Kültür Bakanlığı Yay., 1980

Türk Milli Kültürü, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 40. Baskı, 2016

KAMALOV, İlyas, *Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi*, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2009

KÖSEOĞLU, Nevzat, *Türk Dünyası Tarihi ve Türk Medeniyet Üzerine Düşünceler*, 3. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1997

KURAT, Akdes Nimet, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara, Murat Kitabevi Yayınları, 2. Baskı, 1992

KURAT, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara, TTK, 6. Baskı, 2014

KUZEYEV, Raim Gumeroviç, *İtil-Ural Türkleri*, Çev. Arif Acaloğlu, İstanbul, Selenge Yayınları, 2005

LAYPANOV, Kazi T. ve **MİZİYEV**, İsmail M., *Türk Halklarının Kökeni*, Çev. Hatice Bağcı, İstanbul, Selenge Yay., 2. Baskı, 2010

MERÇİL, Erdoğan, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ankara, TTK, 2000

Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler: Türklerin Yaşadığı ve Türklere Komşu Bölgeler, Der ve Çev. Yusuf Ziya Yörükân, İstanbul, Gelenek Yayınları, 2004

MUHAMMEDOĞLU, Aliyev Salih, "İbn Fadlan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 1999, (477- 479)

NİŞANYAN, Sevan, "Seyyah", *Sözlerin Soyağacı, Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü*, İstanbul, Everest Yay., 5. Baskı, 2010

ÖGEL, Bahaeddin, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi (Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre)*, Ankara, TTK., 4. Baskı, 1991

PIATIGORSKY, Jacques ve **SAPIR**, Jacques, *Hazar İmparatorluğu VII.-XI. Yüzyıllar*, Çev. Hande Gürel, İstanbul, Bilge Kültür Sanat, 2007

RADLOFF, Wilhelm, *Türklük ve Şamanlık*, İstanbul, Örgün Yay., 3. Baskı, 2012

RASONYI, Laszlo, *Tarihte Türklük*, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1971

ROUX, Jean Paul, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, Çev. Aykut Kazancıgil, İstanbul, Kabalcı Yay., 2002

Orta Asya Tarih ve Uygarlık, Çev. Lale Arslan, İstanbul, Kabalcı Yay., 2. Baskı, 2006

RUDENKO, Sergey İvanoviç, *Başkurtlar*, Çev. Roza-İklil Kurban, Konya, Kömen Yayınları, 2001

SÂMİ, Şemsettin, "Seyyah", *Kamûs-ı Türkî*, İstanbul, Alfa, 1998

"Seyyah" TDK, Güncel Türkçe Sözlük,

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5b466b9b8363b9.41168918 (11.07.2018)

SÜMER, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler) : Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları*, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 5. Baskı, 1999

“Oğuzlar”, *Türkler*, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, II,

ŞENGÜL, Fatih Sabir, *Sekel, Avar ve Bulgar Etnik Meselelerinin Çözümü*, İstanbul, Hikmetevi Yayınları, 2013

ŞENOL, Dolunay ve **ERDEM**, Sezgin, “Türk Dünyası Toplumsal Hayatında Kadın”, *Yükselen İpek Yolu: İpek Yolu'nda Bilgi ve Siyaset*, Ed.: Fahri Atasoy, Ankara, Türk Yurdu Yay., 2016, (164 - 184)

ŞEŞEN, Ramazan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2015

ŞİMŞİR, Sebahattin, *Dünden Bugüne Türkistanda Türkler*, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2009,

TAŞAĞIL, Ahmet, *Kök Tengri'nin Çocukları (Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi)*, İstanbul, Bilge Kültür Sanat Yay., 2. Baskı, 2014

TOGAN, Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*, İstanbul, Enderun Kitabevi, 3. Baskı, 1981

“İbn Fadlan”, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1987, (730 – 732)

TURAN, Osman, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi: Türk Dünya Nizamının Millî, İslamî ve İnsani Esasları*, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 12. Baskı, 1999

TURAN, Şerafettin, *Türk Kültür Tarihi: Türk Kültüründen Türkiye Kültürüne ve Evrenselliğe*, Ankara, Bilgi Yay., 2000

TÜRKDOĞAN, Orhan, *Günümüzde Karamanlar ve Hazar Türkleri*, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2009

TÜYSÜZ, Cem, “Oğuzlar”, *Türkler*, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, II,

VERNADSKY, George, *Rusya Tarihi*, Çev. Doğukan Mızrak, Egemen Ç. Mızrak, İstanbul, Selenge Yayınları, 2. Baskı, 2011

YAĞMUR, Sinan, *16 Türk Devleti*, İstanbul, Hayykitap, 2015

YAVUZ, Edip, *Tarih Boyunca Türk Kavimleri*, Ankara, Kurtuluş Matbaası, 1968

YAZICI, Nesimi, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 2013

YAZICI, Hüseyin, “Seyahatname”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 2009, (9 – 11)

YÜCEL, Muallâ Uydu, “Hazar Hakanlığı”, *Türkler*, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, II,

ZEKİYEV, Mirfatih Z., *Türklerin ve Tatarların Kökeni*, Çev. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yayınları, 2. Baskı, 2007

ZELYUT, Rıza, *Yabancı Kaynaklara Göre Türk Kimliği*, Ankara, Fark Yay., 3. Baskı, 2008

